МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

УНІВЕРСИТЕТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ, НАУКОВІ ШКОЛИ, МІСЦЕ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 612 групи,
спеціальність: Середня освіта (Історія)
Дужук Наталія Андріївна
Керівник:
кандидат історичних наук, доцент,
Скорейко Г.М.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол №_____від _____ 2025 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Добржанський О.В.

Чернівці – 2025

ВСТУП

Друга половина XIX століття стала періодом глибоких суспільно-політичних, економічних і культурних трансформацій у межах російської імперії, які визначили подальші напрями розвитку її національних окраїн, зокрема українських земель. Одним із найважливіших виявів цих змін було реформування системи освіти, передусім вищої школи, що в умовах індустріалізації, модернізації державного управління та формування нових соціальних верств набувало першорядного значення. Саме університети, як центри інтелектуального життя, підготовки фахівців і наукових кадрів, а також формування громадської думки, стали ключовим чинником суспільного розвитку. Водночас вони опинилися у фокусі урядової політики, що поєднувала суперечливі тенденції лібералізації та централізації, відкритості до європейських ідей і прагнення зберегти імперський контроль.

Дослідження історії університетів українських земель у складі російської імперії у другій половині XIX століття є надзвичайно актуальним, оскільки саме в цей період визначилися основні напрями формування наукового і культурного потенціалу українських земель. Харківський, Київський і Новоросійський університети були не лише освітніми центрами, але й осередками інтелектуального спротиву імперській уніфікаційній політиці, полем взаємодії між державними структурами та науково-педагогічною громадськістю. Аналіз їхньої діяльності дозволяє виявити, як змінювалася державна стратегія у сфері освіти під впливом суспільних викликів, студентських рухів, національних процесів і внутрішньої еволюції імперського законодавства.

Актуальність теми також зумовлена сучасними науковими пріоритетами української історіографії, спрямованими на переосмислення місця та ролі українських університетів у загальноєвропейському інтелектуальному просторі. У контексті деколонізаційних підходів важливо простежити, яким чином політика російської імперії впливала на обмеження академічної автономії, звуження простору української культури в освітньому

середовищі, але водночас — як саме університети залишалися осередками формування нової української інтелігенції. Звернення до проблематики університетських реформ 1863 і 1884 років, їхнього впливу на структуру вищої школи, становище професури та студентства, відкриває можливості для глибшого розуміння закономірностей функціонування імперської освітньої системи.

Значення теми визначається також її міждисциплінарним потенціалом, адже дослідження історії університетів охоплює не лише політичний чи освітній, а й соціальний, правовий і культурний виміри. Вивчення діяльності Харківського, Київського та Новоросійського університетів дає змогу простежити взаємодію державної влади з академічним середовищем, трансформацію правового статусу вищих навчальних закладів, механізми контролю над студентським рухом і поступову еволюцію університетського самоврядування. Такий підхід дозволяє оцінити роль університетів у процесі модернізації суспільства, формуванні національної свідомості та поширенні ліберальних ідей серед української інтелігенції.

Актуальність теми посилюється й тим, що значна частина університетської історії Наддніпрянщини залишається недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії. Багато аспектів – зокрема, практична реалізація положень університетських статутів, реальна межа автономії, соціальний склад професорсько-викладацького корпусу і студентства – досі потребують ґрунтовного аналізу на основі архівних матеріалів та зіставлення з європейськими моделями університетського управління. Нове осмислення цих процесів сприятиме глибшому розумінню місця українських університетів у контексті загальноімперської освітньої політики та розвитку національної науки.

Отже, дослідження університетів українських земель у складі російської імперії другої половини XIX століття є важливим не лише для реконструкції освітньої та наукової історії, а й для усвідомлення глибинних процесів, що визначали становлення українського суспільства в модерну

епоху. Воно дає змогу виявити взаємозв'язок між державними реформами, розвитком академічної культури та національними процесами, а також простежити витоки традицій університетської автономії, які залишаються актуальними для сучасної освітньої політики України.

Хронологічні межі дослідження зумовлені особливостями розвитку урядової політики російської імперії у сфері вищої освіти та етапами функціонування університетів на українських землях у складі імперії. Нижня межа охоплює період 1860-х років, коли розпочалася масштабна реформа університетської освіти, пов'язана з ухваленням Статуту 1863 року, що відновив принципи університетської автономії, розширив права професорських рад і започаткував процес лібералізації академічного життя. Саме в цей час університети Києва, Харкова та Одеси (Новоросійський університет) отримали можливість для інституційного розвитку, активізації наукових досліджень і налагодження зв'язків з європейськими освітніми центрами.

Верхня межа дослідження охоплює кінець XIX століття, коли після запровадження нового Університетського статуту 1884 року відбулася суттєва зміна державного курсу у сфері освіти. Цей документ започаткував період централізації, згортання автономії та підпорядкування університетів адміністративно-поліцейському контролю, що позначилося на всіх аспектах академічного життя. Водночас останні десятиліття XIX ст. характеризувалися подальшим розвитком студентського руху, посиленням ліберальних настроїв серед професури та наростанням суперечностей між урядовою політикою й суспільними очікуваннями. Таким чином, окреслений період – від 1863 до кінця 1890-х років – дозволяє простежити еволюцію державної політики від ліберальних реформ до консервативного курсу, а також виявити закономірності розвитку університетів українських земель у складі російської імперії в контексті загальноімперських і європейських процесів.

Територіальні рамки даного дослідження визначаються діяльністю Харківського, Київського та Новоросійського університетів у другій

половині XIX століття. Ці навчальні заклади розташовувалися у ключових містах регіону та виступали центрами вищої освіти, що формували інтелектуальну еліту та забезпечували соціально-культурний розвиток своїх регіонів. Вивчення цих університетів дозволяє простежити особливості організації викладацького складу та студентського життя у різних освітніх середовищах, а також проаналізувати вплив місцевих умов на формування освітніх практик і наукових традицій. Оскільки саме Харків, Київ та Одеса були головними освітніми осередками у досліджуваний період, їхнє комплексне вивчення забезпечує цілісне розуміння процесів розвитку університетської освіти та інтелектуальної еліти у межах регіону.

Предмет дослідження – урядова політика російської імперії щодо університетів на українських землях, її зміст, напрями та вплив на організаційний устрій, правовий статус і діяльність Харківського, Київського та Новоросійського університетів.

Об'єкт дослідження – система вищої освіти на українських землях у складі російської імперії у другій половині XIX століття як складова державної політики та суспільного розвитку.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що забезпечують комплексне вивчення проблеми функціонування університетів України у другій половині XIX століття. Теоретичну базу становлять принципи історизму, об'єктивності та системності, які передбачають розгляд освітніх процесів у контексті соціально-економічних і політичних змін доби. Застосування принципу історизму дозволяє простежити динаміку еволюції урядової політики російської імперії щодо університетів, виявити її закономірності та суперечності; принцип об'єктивності забезпечує неупереджений аналіз фактів і подій, а системний підхід дає можливість розглядати університети як цілісні соціокультурні інституції, пов'язані з різними сферами суспільного життя.

У дослідженні використано проблемно-хронологічний метод, який дав змогу послідовно простежити етапи розвитку університетської освіти — від ліберальних реформ 1860-х років до контрреформаційної політики 1880–1890-х. Порівняльно-історичний метод застосовано для зіставлення освітньої політики російської імперії з європейськими моделями університетського управління та для виявлення особливостей функціонування українських університетів у загальноімперському контексті. За допомогою інституційного методу проаналізовано структуру університетів, систему управління, взаємини між адміністрацією, професорським корпусом і студентством.

Важливе місце посідає джерелознавчий аналіз, що передбачає критичне опрацювання нормативно-правових актів, університетських статутів, урядових циркулярів, офіційної звітності Міністерства народної освіти, матеріалів університетських рад, періодичних видань та мемуарної літератури. Комплексне використання цих джерел дало змогу відтворити цілісну картину урядової політики щодо вищої школи, а також оцінити її вплив на розвиток Харківського, Київського та Новоросійського університетів.

Поєднання зазначених методів забезпечило можливість поєднати макрорівневий аналіз державної освітньої політики з мікроісторичним підходом до вивчення окремих університетів як осередків інтелектуального життя українських земель у складі російської імперії.

Метою дослідження є всебічний аналіз діяльності університетів українських земель у складі російської імперії у другій половині XIX ст. як важливих осередків освітнього, наукового й суспільного життя, а також з’ясування впливу урядової політики російської імперії на їх організаційний устрій, правовий статус і академічну автономію. Виходячи з мети, ***завданнями дослідження*** є:

- визначити мотиви і цілі діяльності уряду у сфері області вищої освіти;
- проаналізувати розробку нормативно-правової бази вищих навчальних закладів, а також політики уряду у сфері вищої освіти;

- охарактеризувати політику влади та адміністрацій вузів у формуванні професорсько-викладацького корпусу вищої школи;
- провести дослідження студентського контингенту вищих навчальних закладів;
- з’ясувати особливості соціальної структури студентства у XIX – на початку XX ст.;
- проаналізувати умови навчання, систему освітньої підготовки та соціально-побутові аспекти студентського життя.

Джерельна база дослідження. У дослідженні нормативно-правової та практичної організації навчального процесу в університетах України ключове місце посідає джерело типу «зауважень» до проєктних документів – зокрема видання «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів» [10] Це видання виступає як інтелектуальний і дискурсивний артефакт епохи: воно не фіксує безпосередньої практики в університетах, але репрезентує коло професійних суджень, очікувань і заперечень щодо того, якою мала б бути організація вищої школи в межах імперії. Це джерело дозволяє реконструювати проектні норми (штатну структуру, повноваження вчених рад, іспитові процедури, регламентацію навчальних планів) та з’ясувати інтелектуальні і політичні аргументи за і проти певних рішень. Таким чином, видання 1862 р. слугує не прямим документом практики, а важливим аналітичним інструментом для реконструкції нормотворчих процесів і для інтерпретації механізмів формування організації навчального процесу в університетах другої половини XIX ст.

Університетський Статут 1863 р. [29] виступає одним із базових нормативних документів, необхідних для реконструкції форми й змісту організації навчального процесу в університетах другої половини XIX ст. Як офіційний законодавчий акт, він містить систематизовані положення щодо структури університету (факультети, вчена рада, правління), процедур прийому й відрахування студентів, організації навчального року, порядку

проведення іспитів, повноважень викладацького корпусу та адміністративного нагляду. Тому Статут має високу джерелознавчу вагу як нормативна «матриця», що задавала юридичні рамки функціонування вищої школи в імперії.

Інформаційна цінність Статуту полягає у двох ключових площинах. По-перше, він дозволяє відтворити формальні інституційні норми: які структурні одиниці й повноваження були закріплені законодавчо, які вимоги ставилися до навчальних планів і іспитів, якою була офіційна модель академічної автономії та наглядової ієрархії. По-друге, текст статуту фіксує ідеологічні пріоритети епохи – баланс між академічною автономією і державною централізацією, акцент на дисципліні та моральному вихованні студентства, стандартизацію освітніх процедур.

Статут Харківського університету [31], є важливим джерелом для дослідження історії організації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Хоча текст відноситься до початку XIX століття, він дозволяє реконструювати базові інституційні та нормативні основи університетської освіти, що формували структури викладання і навчального контролю і мали безпосередній вплив на практики другої половини XIX ст. Статут фіксує систему органів управління університетом, склад факультетів, порядок прийому студентів, правила викладання, проведення іспитів, дисциплінарні норми та основи фінансового забезпечення закладу. Завдяки цьому джерело дає можливість прослідкувати логіку організаційної структури та встановити нормативні стандарти, які впливали на реалізацію навчального процесу в пізніший період.

Зіставлення положень Статуту 1805 р. з університетськими звітами і Статутом 1863 р. дозволяє простежити трансформацію організаційних структур і педагогічних практик у часі. Таким чином, публікація виступає цінним джерелом для відтворення історико-інституційного контексту та аналізу тривалих тенденцій у розвитку університетської освіти України.

Офіційний указ про створення Імператорського Новоросійського університету в Одесі (1864 р.) [17] належить до групи нормативно-правових джерел, що мають виняткову цінність для дослідження історії університетів у пореформенний період. Цей документ був результатом політики уряду Олександра II, спрямованої на реформування системи освіти після скасування кріпацтва та впровадження нових принципів підготовки адміністративної й наукової еліти імперії. Його зміст відображає державне прагнення зміцнити контроль над освітнім простором українських земель і водночас продемонструвати модернізаційні наміри, характерні для 1860-х років. Указ визначав юридичний статус нової інституції, підпорядкованої Міністерству народної освіти, а також структуру університету, що складалася з трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного. Такий розподіл засвідчує пріоритет загальноосвітніх і державницьких дисциплін, покликаних формувати лояльний до імперського центру інтелектуальний прошарок.

З джерелознавчого погляду указ є офіційним актом імперської влади, тобто автентичним документом нормативного характеру, створеним у процесі функціонування державного апарату. Його цінність полягає не лише у фіксації факту заснування університету, а й у можливості простежити механізми, через які імперська адміністрація розширювала мережу вищих навчальних закладів на українських землях. Мовна форма документа, витримана в офіційно-канцелярському стилі, позначена ідеологічною нейтральністю, проте приховано відображає політичну мету – інтеграцію південноукраїнських територій у культурно-освітній простір російської імперії. Сам факт розміщення університету в Одесі – великому торговому й багатонаціональному місті – підкреслював прагнення уряду використати освітні інституції як інструмент імперської культурної експансії.

Не менш важливим джерелом для вивчення специфіки організації навчального процесу у Нооврросійському університеті є «Короткий звіт про стан і дії Імператорського Новоросійського університету в 1871/72

академічному році» [18]. Це типове адміністративно-статистичне видання, яке узагальнює результати діяльності університету за один академічний рік та відображає реальний стан справ у навчальному, науковому й фінансовому житті закладу. Звіт, укладений представником університетської адміністрації, містить дані про кількість студентів на різних факультетах, зміни в професорсько-викладацькому складі, дисципліни, що викладалися, кількість годин лекцій, екзаменаційні результати та інші показники, що дають змогу простежити не лише статистичну динаміку, а й структуру та логіку освітнього процесу. Документ показує, як саме імперська система організовувала навчання у провінційному університеті, відображаючи підпорядкованість закладу міністерським приписам і водночас певну автономію в питаннях розподілу навчального навантаження, формування навчальних планів та проведення іспитів.

Звіт дозволяє побачити механізм практичного втілення імперської освітньої політики у конкретному університеті – Новоросійському, який став осередком формування академічних кадрів на півдні України. У документі відображено не лише кількісні параметри освітнього процесу, але й якісні характеристики: рівень підготовки студентів, розвиток бібліотечного фонду, підтримку наукових ініціатив. Для історика освіти звіт є репрезентативним джерелом, що демонструє, як нормативні принципи університетського статуту 1863 р. втілювалися в реальну практику. Водночас він має певні обмеження – це офіційне джерело, зорієнтоване на позитивне представлення діяльності закладу, тому проблеми навчання або внутрішні конфлікти у ньому часто не висвітлюються. Саме тому такий документ потребує критичного зіставлення з іншими видами джерел – мемуарами, студентськими записками чи пресовими публікаціями, що дають змогу відтворити більш повну картину університетського життя.

Попри це, звіт є незамінним для вивчення адміністративної логіки функціонування університетів українських земель у складі російської імперії. Його аналіз дозволяє не лише реконструювати структуру навчального року

та академічних процедур**,** а й простежити тенденції розвитку університетської освіти в імперській системі координат. Таким чином, документ поєднує у собі риси офіційного джерела й історико-освітнього свідчення, що робить його особливо цінним для дослідника організації навчального процесу в університетах другої половини XIX ст.

До числа базових нормативних документів, що визначав організацію навчального процесу в університетах у досліджуваний період, є «Загальний Статут імператорських російських уінверситетів» (1884 р.) [4]. Цей документ становить зразок законодавчого кодифікатора, який формалізував структуру, принципи функціонування та адміністративно-академічний устрій університетів у межах російської імперії. Для нашого магістерського дослідження він є першорядним джерелом, що дозволяє простежити, яким чином на нормативному рівні була визначена організація навчального процесу, обов'язки викладачів і студентів, система іспитів, порядок комплектування професорсько-викладацького складу, а також загальні засади внутрішнього управління навчальними закладами.

Зміст «Статуту» 1884 р. відображає повернення до більш централізованої моделі управління університетами після ліберальних реформ 1860-х рроків. У ньому чітко простежується прагнення уряду підпорядкувати академічне життя суворому адміністративному контролю: скасовано низку положень автономії, запроваджено посаду інспектора для нагляду за студентами, обмежено повноваження університетських рад. Водночас документ зберігає високий рівень деталізації навчальної організації – визначає тривалість курсів, структуру навчальних програм, порядок проведення іспитів та вимоги до отримання наукових ступенів. У цьому аспекті «Статут» унікальним джерелом, що дозволяє не лише реконструювати офіційні норми освітнього процесу, але й оцінити механізми їх узгодження з ідеологічними пріоритетами імперії – дисципліною, підпорякованістю, моральним вихованням.

«Записка про стан Імператорського університету св. Володимира в 1878 р.» [11] відображає фактичний стан закладу на конкретний рік, включаючи кількість студентів і їх розподіл за факультетами, структуру професорсько-викладацького складу, перелік дисциплін, обсяг лекційних годин, порядок іспитів та результати їх проведення, а також організаційні й фінансові аспекти діяльності університету. Завдяки цьому джерело надає можливість відтворити реальні параметри навчального процесу та особливості адміністративного управління університетом на прикладі одного з провідних вищих закладів імперської системи.

«Звіт про стан і діяльність Імператорського Харківського університету»[20] належить до офіційних звітних публікацій університетів, які регулярно друкувалися на початку XX ст. Видання містить статистичні та аналітичні дані про роботу факультетів, склад професорсько-викладацького персоналу, кількість студентів, зміст навчальних планів, фінансовий стан і діяльність допоміжних установ університету. Матеріали звіту дають змогу відтворити практичні аспекти організації навчального процесу, внутрішню структуру управління й дисциплінарну політику у вищій школі того часу. Як офіційне джерело, звіт відображає адміністративну точку зору на функціонування університету, що визначає його особливу цінність для реконструкції нормативних та управлінських засад освітньої системи досліджуваного періоду.

Збірник документів «Київський університет: Документи і матеріали (1834-1984)» [12] є узагальнюючим документальним виданням, що містить комплекс офіційних актів, звітів, статутів, наказів і витягів з ділової документації університету св. Володимира. Для дослідження організації навчального процесу у другій половині XIX ст. особливе значення мають матеріали, присвячені реформам університетських статутів 1863 та 1884 рр., розвитку факультетів, кадровому складу та внутрішньому управлінню. Збірник відображає еволюцію структури та змісту університетської освіти,

дає змогу простежити вплив імперської освітньої політики на навчальний процес.

Важливе місце в джерельній базі дослідження посідають матеріали численних і за своїм характером доволі різнорідних опитувань та самоперепису студентства, перші з яких були організовані ще у 1872 році в Київському університеті святого Володимира. Подібні ініціативи, як правило, здійснювалися зусиллями студентських наукових гуртків, що діяли під безпосереднім науковим керівництвом професорсько-викладацького складу, а також різноманітних земляцтв і політичних організацій студентського середовища [2]. Ці джерела становлять своєрідний і цілком унікальний феномен російської університетської культури другої половини XIX – початку XX ст., який не мав безпосередніх аналогів серед навчальних осередків європейського континенту.

Анкетні програми таких переписів відзначалися винятковою широтою дослідницького задуму: у них поєднувалися питання соціального походження, матеріально-побутових умов існування, рівня забезпеченості, стану здоров'я, духовних інтересів і навіть емоційно-психологічного самопочуття студентів. За спостереженнями сучасних істориків, наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах вищої школи російської імперії було проведено близько восьмидесяти подібних самоперепису [66, с. 200]. Проте абсолютна більшість із них не збереглася, що пояснюється як обмеженим накладом друкованих видань, так і переважно рукописним характером значної частини матеріалів. Відповідно, сучасне історичне джерелознавство оперує лише незначною часткою зібраного тоді емпіричного матеріалу.

Принципово важливим видається той факт, що жоден із відомих студентських переписів не проводився з ініціативи чи за розпорядженням урядових або адміністративних структур вищої школи. Навпаки, обов'язковою умовою участі в подібних заходах була повна анонімність, що свідчить про їх добровільний і самодіяльний характер. Ці самоперепису відображали передусім прагнення студентської молоді до глибшого

усвідомлення власного становища в суспільстві, до пізнання матеріально-побутових і духовно-культурних основ свого життя, а також до вироблення суспільно-політичної самоідентифікації – процесу, який у багатьох випадках ставав одним із каталізаторів формування студентського світогляду і колективної свідомості.

З погляду джерелознавчого аналізу ці матеріали відзначаються складною структурою і неоднорідністю. Різниця у формах опитувальних листів, обсягах вибірок, термінологічних визначеннях та «одиницях виміру» створює істотні труднощі для порівняльних студій і синтетичних узагальнень, однак водночас відкриває широкі можливості для реконструкції соціокультурного простору студентства як самостійного феномену епохи.

Автобіографія Д. Багалія (1857-1932) [1] є цінним матеріалом для дослідження організації навчального процесу в Харківському університеті другої половини XIX ст., оскільки надає безпосереднє свідчення від учасника освітнього процесу та наукового середовища того часу. Багалій, будучи студентом і згодом професором Харківського університету, залишив детальний опис структуру факультетів, тривалість навчальних курсів, характер лекцій та семінарів, а також взаємодію викладачів і студентів. Його спогади дозволяють реконструювати практичні аспекти функціонування університетської системи, включно з організаційними питаннями, такими як формування розкладу занять, порядок проведення екзаменів та роль факультетських зборів у регламентації навчального процесу. Особлива цінність автобіографії полягає в тому, що вона не обмежується формальними описами, а відображає культурне та соціальне середовище, в якому відбувалося навчання, даючи уявлення про дисципліну студентів, повсякденне життя академічної спільноти та неформальні форми взаємодії в університеті.

У контексті досліджуваної теми, автобіографія Д. Багалія дозволяє проілюструвати, як імперська освітня політика реалізовувалася на рівні конкретного університету, які були практичні умови та виклики організації

навчання, а також як формувалися академічні традиції та культурне середовище студентів і викладачів. Таким чином, автобіографія служить не лише фактичним, а й аналітичним підґрунтям для осмислення системних процесів організації навчального процесу в університетах другої половини XIX ст., дозволяючи поєднати формальні аспекти з соціально-культурним контекстом.

Отже, джерельна база дослідження організації навчального процесу в університетах другої половини XIX ст. характеризується значною різноманітністю та репрезентативністю. Її основу становлять нормативно-правові акти – університетські статути 1805, 1863 та 1884 рр., укази про заснування навчальних закладів, а також адміністративно-звітна документація, що відображає практичну реалізацію освітньої політики імперії.

Нормативні джерела дають змогу простежити еволюцію принципів управління університетами – від автономних засад 1860-х рр.в до централізованої моделі 1880-х, коли посилювався державний контроль над академічним життям. Водночас офіційні звіти університетів – Київського, Харківського та Новоросійського – дозволяють відтворити щоденну практику освітнього процесу, структуру навчального року, кадровий склад і матеріальне забезпечення закладів.

Важливим складником джерельного комплексу виступають студентські самопереписи та анкети, які фіксують соціальне, матеріальне й культурне становище студентства, відображаючи його прагнення до самоусвідомлення і формування колективної ідентичності. У поєднанні з мемуарними свідченнями вони дозволяють поєднати офіційний і особистісний рівні відображення університетської дійсності.

Таким чином, поєднання нормативно-правових, звітно-адміністративних і особистісно-документальних джерел створює можливість для комплексного вивчення організації навчального процесу в університетах українських земель у складі російської імперії. Такий підхід забезпечує

цілісне бачення освітньої системи як важливого елементу імперської політики та водночас як соціокультурного простору формування нової інтелектуальної еліти українських земель.

Історіографія проблеми. Перетворення 60–70-х років XIX ст. в російській імперії, які історіографія традиційно визначає як «Великі реформи», вирізнялися суттєвою нерівномірністю за масштабами впливу та суспільною значущістю. Найбільш комплексно та детально дослідженими з цілого комплексу реформ є: селянська (1861 р.), земська та судова (1864 р.) та міська (1870 р.). Ці трансформації протягом тривалого часу розглядалися правознавцями та істориками як ключові поворотні моменти, що формували історичний контур розвитку імперії та визначали траєкторію соціально-політичних змін. Водночас низка реформаторських ініціатив цього періоду залишалася значно менш вивченою, що зокрема стосується університетської реформи 1863 року та контрреформи 1884 року, які, незважаючи на свою важливість для освітньої та культурної сфери, залишалися на маргінесі дослідницької уваги.

Глибоке та всебічне дослідження університетських перетворень є критично важливим для реконструкції цілісного історичного образу епохи занепаду кріпосництва, коли суспільство опинилося на порозі нових соціально-правових структур і модернізаційних процесів. Дослідження цього періоду демонструють, що питання університетської реформи трактувалися по-різному: як частина загальноісторичної концепції, як інструмент пошуку шляхів розв’язання «університетського питання», а також у контексті підготовки матеріалів до ювілейних святкових подій. Проте організаційно-правові аспекти реформ у цих працях зазвичай залишалися недостатньо висвітленими або розглядалися фрагментарно, що ускладнювало системне осмислення процесів реформування.

Дореволюційна література відзначалася яскраво вираженою публіцистичною спрямованістю. Проблематика університетів у другій половині XIX – на початку XX століття зберігала гостру суспільну

значущість, що відображалося у прагненні авторів безпосередньо впливати на громадську думку та урядові рішення. Водночас багатьом із цих досліджень притаманний синтез наукової аналітики та практичних рекомендацій, що проявлялося у пропозиціях конкретних заходів щодо вдосконалення університетської системи та обґрунтуванні структурних і правових змін. Такий підхід дозволяв авторам не лише фіксувати історичні факти, а й формувати концептуальні засади подальших трансформацій освітньої сфери, визначаючи роль університетів у суспільно-політичному житті імперії.

Таким чином, повноцінне осмислення університетських реформ другої половини XIX ст. є невід'ємною складовою історичного аналізу «Великих реформ», оскільки дозволяє не лише відтворити хронологію подій, а й зрозуміти взаємозв'язок освітніх змін із ширшими соціально-політичними та правовими процесами, що визначали характер модернізації російської імперії.

Серед численних досліджень, присвячених університетській реформі 1863 року, особливе місце займають розвідки професора С. О. Усова [132], а також київських університетських науковців – видатного історика В. С. Іконнікова [69] та правознавця М. Ф. Владимирського-Буданова [45]. Незважаючи на невелику обсягом форму цих праць, їх об'єднує спільна позиція: захист положень університетського статуту 1863 р. як ключового інструменту модернізації вищої освіти.

Аналізуючи нормативні засади статуту, згадані автори системно підкреслювали його позитивні аспекти, акцентуючи увагу на необхідності автономії університетського життя, мінімізації адміністративного втручання та забезпеченні раціональної системи нагляду за діяльністю навчальних закладів. Переваги реформаторського документа у їхніх працях оцінювалися беззаперечно, причому вони послідовно віднаходили нові аргументи на користь створеного правового поля, яке надавало професорським колегіям широкі можливості для організації навчального та наукового процесу.

У підсумку, на думку цих дослідників, впровадження статуту 1863 року призвело до істотного покращення стану університетської освіти, сформувавши умови для більшої самостійності навчальних закладів та підвищення якості викладання й наукової діяльності. Такий підхід дозволяє оцінити реформу не лише як нормативно-правовий акт, але й як важливий чинник розвитку інтелектуальної та організаційної структури вищих навчальних закладів імперії.

Праця «Історико-філологічний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування (1805–1905)» [70], видана у 1908 р. в Харкові типографією Адольфа Дарре, є одним з перших досліджень організації навчального процесу в Харіквському університеті у другій половині XIX століття. Автори видання Д. І.іБагалій та М. Г. Халанський систематизували історію історико-філологічного факультету Харківського університету, охоплюючи його перші сто років існування, та поєднуали опис структурних, кадрових і навчально-програмних аспектів діяльності факультету. Значна увага приділяється аналізу навчальних планів і методів викладання, а також біографічному словнику професорів і викладачів, що дозволяє відстежити формування науково-педагогічної спільноти та еволюцію академічних практик. Водночас праця відображає ширший соціокультурний і політичний контекст розвитку університетської освіти під російським контролем, демонструючи, як європейські освітні моделі адаптувалися до місцевих умов і потреб українського регіону. Завдяки детальному опису організаційної структури факультету, змін у дисциплінах та підходах до навчання, це джерело дозволяє простежити динаміку трансформацій університетського середовища та внутрішню логіку розвитку освітніх установ того часу. У ширшому історіографічному контексті праця Багалея та Халанського виступає раннім прикладом академічної рефлексії щодо організації університетів, надаючи сучасним дослідникам матеріал для порівняння навчальних практик, структурних моделей і професійного розвитку викладацького складу у різних регіонах і періодах XIX століття. Таким

чином, дане джерело є не лише фактографічним, а й аналітичним, сприяючи глибшому розумінню еволюції навчального процесу в університетах.

У дослідженні історії Харківського університету провідне й концептуально визначальне місце належить праці Д. І. Багалія, який став одним із перших системних інтерпретаторів становлення цього освітнього осередку. Його двотомне видання «Досвід історії Харківського університету» [36] посідає виняткову позицію серед джерел та історіографічних узагальнень, адже окремі його розділи присвячено безпосередньо студентському середовищу. У них автор розглядає питання повсякденного побуту студентів, їх матеріального забезпечення, систему нормативно-правових приписів, що регулювали поведінку та діяльність вихованців університету, а також подає описи окремих студентських виступів, участі молоді в університетських урочистостях і власні спостереження щодо мотивів вступу до вищого навчального закладу.

Разом із тим, у своїй праці Багалій детально аналізує переважно початковий етап існування університету – перші три десятиліття його діяльності, тоді як наступні періоди висвітлено лише побіжно. Інше видання – «Короткий нарис історії Харківського університету» [37], серед співавторів якого також був Д. І. Багалій, охоплює ширший хронологічний проміжок (1805–1905 рр.), проте за змістовим наповненням воно має більш фрагментарний характер. У ньому студентська тематика представлена здебільшого у вигляді статистичних довідок та загальних характеристик, без глибшого соціально-культурного чи психологічного аналізу студентського життя.

Підготовка зазначених та подібних до них праць була часто приурочена до ювілейних дат, що надавало їм певного офіційного відтінку, проте не зменшувало їх наукової значущості. В основу періодизації та структурного викладу бралися університетські статути, які виступали ключовими нормативними актами, що визначали і регламентували життєдіяльність навчальних закладів.

Ці видання мають виняткову історичну цінність, насамперед як джерела великого фактичного матеріалу, значна частина якого втрачена в оригінальному вигляді. У процесі викладення основних подій життя університетів автори системно аналізували положення статутів щодо різних аспектів функціонування закладів: організації управління, механізмів нагляду, структури навчального та наукового процесу тощо.

Слід зауважити, що навіть сьогодні ці дослідження зберігають значну наукову цінність, оскільки вони дозволяють відтворити організаційно-правовий контекст університетського життя другої половини XIX ст. та забезпечують фундамент для глибшого розуміння процесів освітньої модернізації в російській імперії.

Більш повну та багатогранну характеристику університетських статутів було подано в колективних працях, присвячених історії окремих навчальних закладів, зокрема Київського, Харківського та Новоросійського університетів [73, 81-82, 137]. Ці дослідження відзначалися систематичним підходом до відтворення розвитку університетського життя, проте мали певні обмеження. Зокрема, радянському періоду історії вищих навчальних закладів приділялося відносно небагато уваги, що ускладнювало глибокий аналіз дореволюційних університетських статутів, на основі яких функціонували заклади.

Ця тенденція – скорочення обсягу розділів, присвячених дореволюційній історії університетів – на жаль, збереглася і в подібних виданнях більш пізнього часу [137], що обмежувало можливості комплексного осмислення формування організаційно-правової бази вищої освіти та її трансформацій протягом XIX ст.

Спроба переосмислити роль університетів у соціально-політичному та культурному житті Росії та України, а також місце «університетського питання» у другій половині XIX століття, яскраво проявляється в ряді сучасних монографій. Разом із тим, у цих працях приділяється відносно

обмежена увага організаційно-правовим аспектам, саме через які і формувалося ключове значення університетів у суспільстві того часу.

Попри це, поставлені в них питання дозволяють по-новому оцінити функціонування університетів як соціальних і культурних інститутів XIX ст. Зокрема, у монографії Є. С. Ляхович та А. С. Ревушкіна [96] окрім загальної характеристиці університетського середовища, досліджуються погляди на університетське питання багатьох видатних діячів, пов'язаних з Україною, серед яких М. І. Пирогов, В. І. Вернадський та інші, що дає змогу більш комплексно відтворити суспільне значення та інтелектуальний контекст університетських реформ.

Однією з визначальних тенденцій сучасної історіографії досліджень вищої школи є формування підходу, що розглядає навчальний заклад не ізольовано, а як невід'ємну складову ширшого соціокультурного та урбаністичного контексту, у якому він функціонував і взаємодіяв із місцевою громадою. Такий підхід дозволяє простежити, яким чином структурні та повсякденні аспекти життя студентства формувалися під впливом міського середовища, соціальних практик і культурних норм, що панували у місті. У цьому ракурсі дослідники особливо акцентують увагу на механізмах взаємодії університетської корпорації з міською громадськістю, на ролі студентських ритуалів, інтелектуальних і соціальних об'єднань у формуванні локальної академічної культури, а також на тому, як інфраструктура та урбаністичні особливості конкретного міста впливали на повсякденне життя студентів, сприяючи створенню унікальної атмосфери університетського середовища. Відтак університетське місто постає як складний соціальний простір, у якому освіта, культура та міська соціальна динаміка перебувають у постійному взаємозв'язку, взаємно збагачуючи й формуючи специфіку академічного життя.

Доволі цікавому питанню – виплаті стипендій, яке до речі, не втратило своєї актуальності і в наш час присвячена стаття І. Камада, де автор

розглядає коло питань, пов’язаних з порядком призначення і об’ємом грошових виплат студентам за їхні здобутки у навчанні [75].

Вивченням діяльності К. Кавеліна, його поглядів стосовно студентських виступів і проекту університетського статуту 1863 р. займається харківська дослідниця О. Малютіна [97].

Питанню організаційного оформлення і громадсько-політичній діяльності студентської громади Харківського університету присвячена стаття С. Наумова [109], в якій автор розглядає особливості формування студенстської корпорації, наукову, громадську і політичну активність харківського студентства.

Цікавою є монографія О. Парфієнка [113], присвячена вивченню наукової діяльності студентів Харківського унівесритету. У ній розглядаються питання, пов’язані з прийняттям статуту 1863 р., позиції студентів щодо викладання навчальних дисциплін, характер стосунків між студентами і викладачами.

Попри те, що сучасні колективні праці переважно російських учених у значній мірі уникають систематичного аналізу історії Університету св. Володимира, вони водночас становлять цінний методологічний приклад для дослідження університетської освіти та соціальної динаміки студентства в межах російської імперії, демонструючи, яким чином застосування новітніх соціокультурних, порівняльних і інтегративних підходів дозволяє реконструювати університетське середовище як складний феномен, де освітня діяльність, формування студентських спільнот і взаємодія з міською громадою перебувають у постійному взаємозв’язку. У цьому контексті в українській історіографії пострадянського періоду відзначається помітне зростання інтересу до проблематики вищої школи, що виражається не лише у загальному аналізі студентства як соціальної групи, але й у поглибленому вивченні вихованців конкретних навчальних закладів, що дозволяє простежити регіональні особливості освітніх практик, специфіку академічної культури та механізми взаємодії університету з ширшим соціокультурним

середовищем. Таким чином, сучасні дослідження відкривають нові перспективи для історико-методологічного осмислення вищої освіти, підкреслюючи її роль не лише у формуванні інтелектуальних еліт, але й у розвитку соціальної тканини міського середовища, що стає невід'ємним контекстом університетського життя та об'єктом комплексного наукового аналізу.

Особливу увагу вчені почали приділяти історії повсякденного життя, побуту, матеріального становища та правового статусу студентів Наддніпрянської України. Т. Стоян [126]здійснила спробу компелксного вивчення стану і розвитку українських університетів, особливостей формування і педагогічної діяльності професорсько-викладацького складу, науковій, громадській і політичній діяльності студентів, урядову політику в царині університетської освіти.

У цьому аналітичному контексті особливе значення набуває оглядова монографія М. Кругляк [92], у якому здійснено всебічний та системний аналіз життя та повсякденного побуту студентства в університетах України, зокрема приділено увагу не лише матеріальним аспектам студентського існування, але й нематеріальним практикам та ціннісним орієнтирам, що дозволяє відтворити складну соціокультурну тканину університетського середовища та оцінити роль повсякденності у формуванні студентської ідентичності. У тісному зв'язку з цим особливу увагу заслуговує праця І. Посохова [120], у якій автор досліджує процес становлення та подальшої еволюції студентської субкультури в університетах російської імперії, концентруючи увагу на студентських цінностях, ідеалах та специфічному стилі життя, при цьому широко використовуючи архівні документи та спогади вихованців Університету св. Володимира. Такий підхід дає змогу реконструювати не лише соціальну структуру університетської корпорації, а й її культурний контекст у XIX ст., демонструючи, як студентське середовище, інтелектуальні практики та ширше міське соціокультурне середовище взаємопроникали й взаємно формували один одного.

Методологічна цінність цих досліджень полягає у комплексному поєднанні джерел, що дозволяє розглядати університетське життя як багаторівневе явище, в якому освітні практики, соціальні взаємодії та культурні форми перебувають у тісній взаємодії, створюючи унікальний феномен академічної спільноти свого часу.

У статті Л. Грицик [53] досліджується нормативно-правова база, що визначала соціальний статус студентства на території Наддніпрянської України в рамках російської імперії. Автор зосереджує увагу на способах, якими законодавчі акти впливали на права, обов'язки та повсякденне життя студентів, аналізуючи представлення цих аспектів у дореволюційній та сучасній історіографії.

Дослідниця здійснює є систематичний огляд того, як різні групи істориків підходили до оцінки законодавчих норм щодо студентства, і яким чином ці підходи формували уявлення про соціальний статус молоді у навчальних закладах. Як наголошує Л. Грицик, існуюча література нерідко зосереджувалася на окремих нормативних актах або на формальних аспектах навчального процесу, залишаючи поза увагою ширший соціальний контекст та фактичну реалізацію прав і обов'язків студентів.

Загалом стаття є помітним внеском в оцінку дискусії в сучасній історичній літературі, так і зміни у розумінні соціального статусу студентів у період кінця XIX – початку XX ст.

У публікації В. Мокляка [102] розглядаються ключові фактори, що зумовили формування університетської автономії на українських землях у межах російської імперії. Автор аналізує як нормативно-правові умови, так і соціально-політичне середовище, у якому функціонували навчальні заклади, висвітлюючи механізми забезпечення самостійності університетів у сфері академічної, адміністративної та фінансової діяльності.

Особлива увага у статті приділяється періодизації процесу становлення автономії та виокремленню передумов, що обумовили його специфіку в українських університетах. Дослідник демонструє, що автономія розвивалася

у взаємозв’язку з освітніми реформами 60–70-х років XIX століття, а також у контексті зростання суспільного та культурного впливу університетів. Вчений також окреслює, як у сучасній історіографії досліджується ця проблематика, відзначаючи обмежене висвітлення аспектів практичної реалізації автономії та її впливу на повсякденне життя університетської корпорації.

Стаття І. Мельник [99] представляє собою концентрований аналіз організації навчальної діяльності та повсякденного життя студентської корпорації на території України в перехідний період від пізнього XIX до початку XX ст. Автор звертає увагу не лише на формальні аспекти навчального процесу, а й на його взаємозв’язок із соціокультурним середовищем університетських міст та побутовими практиками студентів.

Особливістю дослідження є інтеграція навчального процесу в ширший контекст повсякденного життя, що дозволяє оцінити, яким чином академічні вимоги співіснували з соціально-побутовими умовами студентів, їх матеріальним становищем та інтелектуальними інтересами. Автор аналізує структурні елементи навчальної діяльності, зокрема режим занять, взаємини з викладацьким корпусом та специфіку організації самостійної роботи, демонструючи тісний взаємозв’язок навчання з формуванням соціальної та культурної ідентичності студентства.

У історіографічному контексті стаття цінна тим, що вона дозволяє відтворити аспекти повсякденного життя студентів, які традиційно залишаються поза увагою масштабних досліджень університетських реформ та освітньої політики. Дослідження І. Мельник вносить вагомий внесок у розуміння реального функціонування університетської освіти та студентської субкультури в українських освітніх закладах на зламі XIX – XX ст., доповнюючи картину соціальної історії вищої школи російської імперії на регіональному рівні.

Серед сучасних українських істориків, які вивчали соціокультурний розвиток українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.,

помітне місце посідають праці академіка Олександра Петровича Реєнта**.** Його дослідження стали вагомим внеском у формування нової, пострадянської історіографічної парадигми, що розглядає історію освіти та науки як невід'ємну складову процесів модернізації українського суспільства.

У монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003) вчений простежує становлення університетської освіти в контексті політики Російської імперії щодо українських земель. Дослідник звертає увагу на подвійний характер університетів – з одного боку, вони виступали частиною імперської адміністративно-освітньої системи, а з іншого – ставали осередками інтелектуального пробудження й формування нової української інтелігенції [122 а, с. 134-137]. На його думку, саме університети Києва, Харкова та Одеси стали центрами, у яких зароджувалася модерна наукова культура, що сприяла поступовому становленню українського національного руху.

У тій самій праці дослідник приділяє увагу реформам університетського управління, зокрема аналізує університетські статути 1863 та 1884 рр., які визначали ступінь автономії вищих шкіл. Реєнт зазначає, що ліберальні засади статуту 1863 р. створювали умови для активізації наукової та студентської ініціативи, тоді як зміни 1884 р. призвели до централізації управління і фактичного згортання самоврядування [122 а, с. 142-145]. Проте, підкреслює він, навіть за умов посилення нагляду університети залишалися важливими середовищами розвитку інтелектуального життя, а їхні вихованці ставали провідниками нових ідей у сфері освіти, науки та громадського руху.

Питання ролі інтелігенції та наукових установ у модернізації суспільства продовжено в іншій його праці – «Історія України XIX–XX століть: роздуми та студії історика» [122 б], де університети розглядаються як важлива ланка формування «національної інтелектуальної спільноти» [112 б, с. 220-226]. Тут дослідник наголошує на необхідності розглядати університетське середовище не ізольовано, а у зв'язку з еволюцією українського руху, розвитком преси та громадських організацій.

Загалом, наукова спадщина О. П. Реєнта свідчить про прагнення поєднати державницько-модернізаційний і націєтворчий підходи у висвітленні історії українських університетів. Він не зосереджується на суто інституційному аспекті, а розглядає університети як простір взаємодії імперських і національних тенденцій, де формувався новий тип інтелектуала – громадянина та науковця. Такий підхід дозволяє включити праці Реєнта до кола основних історіографічних джерел для дослідження ролі університетів у пореформенний період.

Аналіз історіографії проблеми університетських реформ другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє простежити поступове еволюціонування наукових підходів – від описово-публіцистичних оцінок дореволюційної доби до комплексних соціокультурних інтерпретацій сучасної історичної науки. Якщо перші праці зосереджувалися переважно на апології університетського статуту 1863 р. та відстоюванні принципу автономії, то дослідження XX–XXI ст. значно розширили предмет аналізу, залучаючи соціальну, культурну, урбаністичну та правову проблематику.

Становлення університетів як інтелектуальних центрів суспільства розглядається нині не лише в адміністративно-правовому, а й у цивілізаційному вимірі – як складова модернізаційних процесів у російській імперії та на українських землях. Зміщення дослідницького акценту від інституційної історії до історії повсякденності студентства, його побуту, матеріального становища, ціннісних орієнтацій і форм самоорганізації дозволяє відтворити багатовимірну картину академічного життя епохи.

Таким чином, історіографічний аналіз окреслює поступове перетворення університетської проблематики з об’єкта нормативного опису на предмет міждисциплінарного осмислення. Сучасні підходи, що інтегрують правові, культурні та соціально-антропологічні виміри, дозволяють розглядати університет як динамічний осередок інтелектуального розвитку, у межах якого формувалася нова освітня, суспільна й культурна ідентичність українських земель у добу модернізації.

РОЗДІЛ 1. УРЯДОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Друга половина XIX ст. стала періодом масштабних суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій у російській імперії, які істотно вплинули на всі сфери державного життя, зокрема на систему освіти. У контексті реформ 1860–1870-х рр. університети посіли особливе місце як осередки інтелектуального розвитку, формування наукових кадрів і поширення ліберальних ідей. Зростання потреб капіталістичної економіки у висококваліфікованих фахівцях, розвиток науки й культури зумовили необхідність перегляду принципів організації вищої школи. Саме тому уряд Олександра II розпочав реформування університетського законодавства, що відобразилося у прийнятті Статуту 1863 р., який суттєво розширив автономію університетів.

Водночас процес реформування вищої освіти не був однозначним: ліберальні новації супроводжувалися тенденціями централізації та збереженням контролю з боку держави. У 1870–1880-х рр. на зміну курсу оновлення прийшли консервативні перетворення, кульмінацією яких стало ухвалення Статуту 1884 р. Цей документ засвідчив переорієнтацію урядової політики з підтримки університетської автономії на посилення адміністративного й поліцейського нагляду.

Метою даного розділу є аналіз урядової політики російської імперії у сфері вищої освіти другої половини XIX ст. на прикладі реформ 1863 та 1884 рр., простеження еволюції взаємин між державою й університетами, з’ясування особливостей зміни правового статусу вищих навчальних закладів і причин переходу від ліберального до реакційного курсу.

Університетська реформа 1863 р. була викликана до життя тими ж причинами, що і інші ліберальні перетворення 60–70-х років. Інтенсивний розвиток капіталізму, що розпочався після реформи 1861 р., ставив перед

наукою і перш за все перед університетами нові завдання. Капіталістичне господарство вимагало інших масштабів підготовки кадрів інтелігенції і зміни самої системи цієї підготовки. Діючий університетський статут 1835 р. і доповнюючі його пізніші постанови не тільки не відповідали цим вимогам, але, навпаки, цілком суперечили їм.

Уже в листопаді 1861 р. міністр народної освіти граф Є. В. Путятін звернувся до попечителів навчальних округів із розпорядженням прибути до столиці для проведення нарад щодо університетського питання. До участі в комісії, очоленої сенатором фон Брадке, мали залучатися також представники університетів – професори, які користувалися авторитетом серед науково-педагогічної спільноти [94, с. 59]. Харківський університет представляли професори К. К. Фойгт і С. В. Пахман, а Київський – попечитель барон О. П. Ніколаї та ректор М. Х. Бунге [84, с. 47].

Робота комісії відзначалася винятковими темпами: уже наприкінці грудня 1861 р. вона завершила розроблення проекту нового Університетського статуту. Проект передбачав збереження за попечителем провідної ролі в управлінні університетом, визнаючи його «начальником університету» [84, с. 47], але водночас дещо обмежував його владу порівняно зі Статутом 1835 р. Розширювалися права університетської ради, якій передавалися всі навчальні питання, що давало підстави М. Х. Бунге визначити головною ідеєю проекту надання університетам «наукової автономії» [86, с. 181]. Хоча міністр народної освіти зберігав право призначення професорів незалежно від рішення ради, передбачалося створення нових кафедр, введення посади доцента замість ад’юнкта, а також підвищення самостійності викладачів.

У фінансовій сфері проект передбачав збереження плати за навчання, але розширював повноваження університетів щодо звільнення окремих студентів від оплати та призначення стипендій. Вперше дозволявся перехід студентів між університетами, що було заборонено попереднім статутом 1835 р. Значно пом’якшувався нагляд за студентами: обов’язки інспектора

обмежувалися контролем за дотриманням правил, без втручання в навчальний процес.

Важливу роль у розробленні проекту відіграли його учасники. Зокрема, М. Х. Бунге – видатний юрист і державний діяч, тричі обраний ректором Київського університету, автор низки ключових реформ у сфері права [77, с. 282], – та К. К. Фойгт, який до цього очолював Харківський університет і згодом став попечителем округу [88]. Їхня реформаторська позиція істотно вплинула на ліберальну спрямованість проекту.

Найбільший резонанс у суспільстві викликав відгук на проєкт університетського статуту, підготовлений професором М. І. Пироговим під назвою «Університетське питання», який спочатку був опублікований Міністерством народної освіти у вигляді брошури «Доповнення до зауважень на проєкт загального статуту російських імператорських університетів» [22]. У листі до міністра народної освіти О. В. Головніна М. І. Пирогов пояснював мотиви створення цієї праці, зазначаючи: «Моя мета була розповсюдити в суспільстві більш розумні поняття про значення університету, й тому моїм бажанням є зробити гласним мої погляди» [103, с. 43].

Позиція М. І. Пирогова, який мав значний досвід адміністративної діяльності на посаді попечителя навчального округу, є надзвичайно показовою, оскільки саме вона стала своєрідним дороговказом для широких кіл університетської громадськості. Його ідеї були сприйняті академічними колами та згодом активно відстоювалися в науковому й освітньому середовищі [103, с. 43].

Пропозиції М. І. Пирогова активно вивчалися та обговорювалися університетськими професорами. Показовим є те, що дискусії точилися не лише в академічних колах, а й на сторінках періодичних видань. Зокрема, ректор Харківського університету О. П. Рославський-Петровський у статті, опублікованій у газеті «Харківські губернські відомості», аналізував погляди М. І. Пирогова, загалом погоджуючись із його позицією, особливо в питаннях організації навчальної діяльності університетів [37, с. 175].

Таким чином, можна констатувати, що М. І. Пирогов досяг поставленої мети: його ідеї сприяли широкому обговоренню демократичних принципів університетського управління. Погляди, висловлені в «Університетському питанні», суттєво вплинули на формування позицій університетських рад, частина яких була безпосередньо врахована у подальшій розробці законодавства [38, с. 98].

Аналіз відгуків університетів на проєкт статуту має особливе значення, оскільки чимало з висловлених ними пропозицій знайшли своє відображення у фінальній редакції закону. Університетські ради виступили рішуче, чітко формулюючи власну позицію щодо принципів управління вищими навчальними закладами. Попри певні відмінності в деталях, у головних питаннях університети виявили єдність: вони наполягали на концентрації управління в руках ради професорів, якій мало належати вирішальне слово у всіх сферах – від навчальної та наукової до адміністративної й господарської. При цьому правління університету передбачалося перетворити на виконавчий орган ради, підпорядкований її рішенням.

Саме таку позицію зайняла рада Харківського університету, яка виступила за впровадження принципів самоврядування та розподіл управлінських функцій між ректором і колегіальними органами [10, с. 281]. Щодо повноважень попечителя навчального округу серед учасників обговорення не було єдності. Більшість із них висловлювалися за обмеження компетенції попечителя, визначаючи за ним функцію урядового контролера, наглядача й посередника між університетом та Міністерством народної освіти. Зокрема, рада Харківського університету, не заперечуючи проти впливу попечителя на вирішення господарських питань, наполягала на тому, що він не повинен втручатися у внутрішні справи університету [10, с. 297-300].

Питання про автономію університетів активно розвивав відомий правознавець, професор Харківського університету Д. І. Каченовський. Правовому становищу російських університетів він присвятив статтю в газеті

«Російська мова» [79, с. 4] та спеціальну записку, адресовану до міністерства. Позицію Каченовського підтримала рада Харківського університету, майже повністю включивши його записку до свого офіційного відгуку про проєкт статуту [10, с. 345-361]. До цього відгуку було також додано записки ректора університету, професора Рославського-Петровського, а також професорів Соколова, Лапшина, Лавровського й Добротворського [10, с. 319-345].

Не менш змістовним був відгук ради Київського університету на проєкт статуту. У ньому пропонувалося покласти управління університетом на раду, правління та ректора [10, с. 23-46]. До відгуку також додавалися записки окремих професорів із питань навчального характеру [10, с. 46-52].

Таким чином, широке обговорення питань, пов’язаних із взаєминами університетів і державної влади, стало можливим унаслідок загальної лібералізації суспільно-політичного життя в російській імперії. Воно засвідчило готовність уряду до поступового проведення демократичних реформ.

Подальша підготовка статуту здійснювалася у Вченому комітеті Головного управління училищ. До роботи в комітеті, крім його постійних членів, О. В.Головнін залучив п’ятнадцять університетських професорів і викладачів, серед яких були представники Київського та Харківського університетів [9, с. 55]. Вчений комітет суттєво переробив проєкт комісії Брадке. Оновлений варіант став найбільш прогресивним і послідовним у напрямі розширення університетської автономії. Головну роль в управлінні університетом передбачалося надати університетській раді, перед якою мав звітувати ректор. Попечителю відводилася лише наглядова функція щодо дотримання університетського статуту. Рішення ради не підлягали його затвердженню: попечитель міг лише тимчасово їх призупинити, але остаточне рішення у таких випадках залишалося за міністром народної освіти.

7 грудня 1862 р. проєкт було розглянуто Головним управлінням училищ, яке внесло незначні редакційні зміни, що не мали принципового

характеру. Уже 16 грудня О. В. Головнін, від імені Міністерства народної освіти, представив проєкт університетського статуту імператору Олександру II. Однак несподівано монарх створив нову комісію для додаткового розгляду документа під головуванням графа С. Г. Строганова. Після опрацювання в цій комісії проєкт було повернуто до міністерства для доопрацювання. Лише 3 червня 1863 р. документ обговорювали на загальному засіданні Державної ради, а 18 червня 1863 р. новий статут університетів був підписаний Олександром II і набув чинності [23, с. 623].

Отже, ухвалення університетського статуту 1863 р. стало першим важливим кроком уряду російської імперії після селянської реформи, започаткувавши цикл подальших реформ 1860–1870-х рр. XIX ст.

Поняття «університетська реформа 1863 року», яке часто використовується в історичних дослідженнях, є досить умовним. Це відповідає усталеній традиції позначати реформи XIX ст. за датою ухвалення ключових законодавчих актів – як-от селянська, земська чи міська реформи. Водночас університетський статут 1863 р. та університетська реформа – не тотожні поняття, адже юридичний документ і процес його практичного впровадження мають різний зміст. Перетворення в університетах російської імперії не обмежувалися подіями лише 1863 р., навпаки – реалізація положень статуту зумовила появу низки нормативних актів, що поглиблювали, уточнювали й конкретизували його основні ідеї.

Університетський статут, затверджений 18 червня 1863 р., мав загальний характер і поширювався на всі провідні університети російської імперії – Петербурзький, Московський, Харківський, Київський і Казанський [23, с. 624]. Він суттєво розширював права виборних органів університетського управління та передбачав збільшення бюджетних асигнувань для їх утримання. Структура університетів загалом залишалася традиційною: у кожному з них функціонували чотири факультети — історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний (у Петербурзькому університеті медичний факультет був відсутній, натомість

діяв факультет східних мов). Водночас статут допускав певні відмінності у внутрішньому устрої окремих університетів, оскільки ці питання регулювалися рішеннями університетських рад [39, с. 34].

Найбільш помітні якісні зміни торкнулися системи управління університетами. Статут 1835 р. закріплював бюрократичну модель, за якої університети фактично підпорядковувалися попечителям навчальних округів, а викладачі розглядалися як «чиновники з навчальної частини». У статуті 1863 р. подібні формулювання були усунуті. Всі наукові, навчальні та значна частина адміністративних справ, включно зі студентськими, передавалися до компетенції колегіальних органів – університетських і факультетських рад [39, с. 34].

Університетська рада визначалася статутом як центральний орган управління закладу (§5). До її складу входили всі професори університету. Рада мала широкі повноваження: обирала ректора, проректорів, деканів, професорів, приват-доцентів, університетських суддів; ухвалювала рішення про допуск приват-доцентів до читання лекцій, визначала напрями викладання, затверджувала порядок присвоєння вчених звань і нагородження студентів преміями та медалями. Рішення ради з багатьох питань визнавалися законом остаточними. Вона затверджувала постанови університетського суду, здійснювала розподіл предметів між факультетами, визначала обсяг і зміст навчальних курсів, а також порядок проведення іспитів [86, с. 183].

Рада мала право, за погодженням із міністром народної освіти, утворювати відділення факультетів, відкривати або об’єднувати кафедри, направляти кандидатів і магістрів за кордон для наукового вдосконалення, створювати наукові товариства. До компетенції ради належало також укладання правил внутрішнього розпорядку університету та інструкції для проректора (інспектора). Вона розпоряджалася спеціальними коштами університету, затверджувала фінансовий кошторис і здійснювала розподіл бюджетних асигнувань між факультетами.

Важливою новацією стало підвищення ролі факультетських зборів. До їхньої компетенції належали всі питання, пов’язані з діяльністю факультету: заміщення викладацьких вакансій, добір кандидатів для наукового стажування за кордоном, затвердження програм викладання, визначення тем конкурсів на заміщення кафедр, рецензування наукових праць і рекомендація їх до видання, а також розроблення заходів для активізації навчальної діяльності студентів. На засідання факультетів могли запрошуватися викладачі, що не мали професорського звання, однак право вирішального голосу надавалось лише доцентам зі стажем не менше двох років. Раз на три роки факультет обирав декана зі складу своїх професорів [64, с. 78].

Таким чином, статут 1863 р. суттєво посилив повноваження колегіальних органів університетського самоврядування, заклавши правові основи автономії університетів у межах державної освітньої системи російської імперії.

Попри часткову незавершеність реформи, новий університетський статут став важливим кроком уперед у розвитку академічного самоврядування. Автономія університетів, фактично знівельована статутом 1835 р. і наступними урядовими постановами 1840–1850-х рр., була відновлена на законодавчому рівні. Важливим досягненням статуту стало також скасування тих адміністративних порядків, які викликали найбільше невдоволення студентів і загострювали їхні стосунки з університетським керівництвом. Передавши нагляд за студентами університетській раді, законодавець прагнув використати моральний авторитет професури для запобігання подальшим студентським заворушенням [105, с. 104].

Текст «Загального статуту імператорських російських університетів» було включено до Повного зібрання законів російської імперії, опубліковано у «Збірці постанов по Міністерству народної освіти» та надруковано в «Журналі Міністерства народної освіти» разом із офіційним коментарем. Крім того, статут з’явився на шпальтах окремих газет і вийшов окремим

виданням у вигляді брошури. Таким чином, його текст став достатньо відомим і доступним для громадськості [128, с. 34].

Водночас існував ще один нормативний акт, тісно пов'язаний із прийняттям статуту, – «циркулярне предписання» міністра народної освіти попечителям навчальних округів від 20 липня 1863 р. [88]. Документ був підготовлений спеціально у зв'язку з уведенням у дію нового університетського статуту і фактично становив його логічне продовження. За своїм змістом циркуляр настільки органічно доповнював положення статуту, що цілком справедливо розглядати його як невід'ємну частину законодавчого комплексу університетської реформи. Водночас на відміну від самого статуту, цей документ не мав широкого розголосу, адже призначався для службового користування. Його текст було складено у Міністерстві народної освіти, узгоджено з попечителями навчальних округів і затверджено імператором.

Циркуляр від 20 липня 1863 р. містив інструктивні вказівки щодо розроблення внутрішніх правил університетського життя, які найближчим часом мали затвердити університетські ради. Особливу увагу документ приділяв питанням студентського самоврядування, намагаючись унеможливити відновлення студентських виступів, що періодично спалахували в попередні десятиліття. Міністр, зокрема, рекомендував включити до нових правил пункт про те, що «студенти вважаються окремими відвідувачами університету, а тому не повинні допускатися жодні їхні дії, що носять характер корпоративний» [106, с. 19].

Згідно з цими положеннями, заборонялися студентські збори, створення бібліотек, читальних залів, кас взаємодопомоги, обрання депутатів, подання колективних прохань, а також організація концертів і театральних вистав. Університетським радам рекомендувалося також передбачити у внутрішніх правилах заборону на публічне виявлення студентами схвалення чи несхвалення дій викладачів. Підкреслювалося, що

студенти, «як і всі мешканці міста, підлягають загальним законам та поліцейським правилам» [56, с. 85].

Сучасні дослідники справедливо наголошують на необхідності розмежування між законодавчим регулюванням діяльності державного механізму в російській імперії 1860–1870-х рр. та фактичним станом справ, який часто істотно відрізнявся від нормативних приписів [118, с. 373].

Одним із практичних наслідків університетської реформи стало розширення мережі вищих навчальних закладів. Зокрема, у 1865 р. відбулася подія, що мала велике значення для розвитку освіти й науки російської імперії: поряд із двома вже існуючими на українських землях університетами (у Києві та Харкові) було відкрито Новоросійський університет.

Ще 1856 р. попечитель Одеського навчального округу М. І. Пирогов виступив із пропозицією перетворити Рішельєвський ліцей на університет із трьома факультетами — історико-філологічним, фізико-математичним і медичним. Ініціативу активно підтримував новоросійський генерал-губернатор граф А. С. Строганов. Однак реалізацію проєкту було відкладено через відсутність необхідного фінансування. На початку 1862 р. розглядалася альтернативна пропозиція — заснувати університет у Миколаєві, де Морське міністерство передало під освітні потреби великі приміщення [59, с. 58].

Архівні матеріали засвідчують, що спершу Міністерство народної освіти схилялося до варіанта заснування університету саме в Миколаєві, керуючись практичними міркуваннями щодо наявності приміщень. У січні 1862 р. було створено спеціальну комісію, яка провела обстеження будівель і підготувала детальні пропозиції щодо їхнього використання. Комісія розробила конкретний план організаційних заходів, підготувала списки необхідного обладнання, інвентарю та навіть меблів. Підсумком її діяльності став проєкт статуту та штатів «Імператорського Новоросійського університету в м. Миколаєві», підготовлений під керівництвом Харківського навчального округу відповідно до загального статуту російських університетів. Таким чином, упродовж січня – квітня 1862 р. міністерство

здійснило значну підготовчу роботу як у правовому, так і в матеріальному аспектах [59, с. 59].

Ситуація навколо заснування Новоросійського університету є показовою щодо зародження у 1860–1870-х рр. певних демократичних механізмів вирішення суспільно важливих питань. Уже в 1862 р. розгорнулася жвава полеміка на сторінках столичних і місцевих періодичних видань [8]. Особливу роль відіграв «Одеський вісник», який редагували М. І. Пирогов і О. І. Георгієвський. Публіцисти та представники різних соціальних груп висловлювали суперечливі, але аргументовані позиції.

Відображення складної історії створення університету знайшло своє місце і в законодавстві: було видано два окремі укази про його заснування – у 1862 та 1864 роках [59, с. 59].

Хоча загальні засади університетського життя координувалися циркуляром від 20 липня 1863 р., у перші роки після затвердження нового статуту університети активно використовували надані їм можливості. Зокрема, вони вносили зміни до внутрішньої структури, що відображало різноманітність їхніх академічних традицій. Так, у Харківському університеті фізико-математичний факультет поділявся на математичне, фізико-хімічне та природниче відділення; історико-філологічний – на історичне, класико-філологічне та слов'янсько-російське; юридичний – на юридичне та державно-наукове. У Київському університеті фізико-математичний факультет зберіг поділ на математичне й природниче відділення, натомість історико-філологічний розділився на класичне, слов'яно-російське та історичне, а юридичний – на юридичне й державно-адміністративне [123, с. 154].

Разом із прогресивними тенденціями, притаманними університетській політиці уряду в другій половині 1860-х рр., почала виразно проявлятися й інша – консервативна – лінія, сутність якої влучно окреслив відомий учений В. Вагнер. Він зазначав, що «історія університетів у Росії зводиться до боротьби університетів за свою самостійність, з одного боку, й до боротьби

міністерства зі студентством – з іншого, у якому воно прагнуло знищити “революційний дух”, то заходами надзвичайної суворості, то тимчасовими поступками, коли суворість виявлялася безсилою» [88].

Поворот державної політики від ліберального курсу став очевидним після замаху Д. Каракозова на імператора Олександра II у 1866 р. Ця подія стала своєрідним поштовхом до посилення урядового контролю над університетами. Символічним у цьому контексті було призначення на посаду міністра народної освіти колишнього обер-прокурора Святішого Синоду графа Д. А. Толстого, відомого своїми консервативними поглядами. Варто зазначити, що, коли у 1861 р. О. В. Головніна було призначено міністром, Толстой, який тоді обіймав посаду директора Департаменту міністерства народної освіти, залишив міністерство слідом за своїм керівником Є. В. Путятіним. Тепер же, ставши міністром і поєднавши у своїх руках управління Синодом і системою народної освіти, він здобув змогу реалізовувати власне бачення розвитку університетів. Його вплив на державне управління істотно посилився після призначення членом Державної ради у 1866 р. [39, с. 33].

У листопаді того ж року було створено «Особливу комісію з нагляду за студентами поза університетами і взагалі за всіма вихованцями вищих навчальних закладів різних відомств». До її складу, крім міністра народної освіти, увійшли представники інших міністерств, поліції та жандармерії. Головною метою комісії було «знищення пропаганди шкідливих ідей, що суперечать державному благоустрою та громадській моралі, а також усунення зла, яке отруює молоде покоління» [95, с. 34]. У своїх рекомендаціях голова Комітету міністрів наголошував, що ефективний нагляд можливий лише за умови тісної взаємодії університетського начальства з поліцією.

У результаті роботи комісії було ухвалено кілька рішень:

- розподілити нагляд за студентами між університетською та загальногромадянською поліцією, при цьому підпорядкування

останній не звільняло студентів від підлеглості університетській адміністрації;

- зобов’язати поліцію та керівництво навчальних закладів на засадах «єдності дій та розпоряджень» регулярно інформувати одне одного про вчинки студентів і застосовані до них заходи;
- обмежити прийом вільних слухачів, яких вважали найбільш небезпечним і ненадійним елементом серед молоді.

Усі ці пропозиції були затверджені Комітетом міністрів і восени 1867 р. розіслані ректорам університетів для виконання. Разом із тим, не можна беззастережно погодитися з тими дослідниками, які вважають, що контрреформаційний курс розпочався одразу після призначення Д. А. Толстого на посаду міністра [96, с. 228]. Певний час він діяв у межах статуту 1863 р., намагаючись знайти такі методи управління, які б одночасно задовольняли і університети, і міністерство. Так, у звіті за 1866 р. Толстой зазначав: «Для з’ясування питань, що стосуються всіх університетів, я дотримувався правила попередньо запитувати висновки всіх університетів, а вже потім остаточно розглядати питання в Раді міністра. Таким чином досягалася необхідна єдність дій і розпоряджень у справах загального характеру без найменшого порушення автономії, наданої університетам» [96, с. 228].

Подібна практика збереження консультацій із університетськими радами продовжувалася й надалі. Навіть питання, що традиційно перебували під жорстким контролем держави, – зокрема відправлення викладачів за кордон для наукових відряджень, – вирішувалися відносно демократично. Міністр запропонував університетським радам розробити власні правила відбору кандидатів і порядку закордонних поїздок, після чого свої зауваження подали попечителі навчальних округів, а остаточне рішення було ухвалене Радою міністра народної освіти і затверджене для виконання [102, с. 217].

Водночас не всі ініціативи Толстого здобували схвалення вищої влади. Так, у звіті Міністерства народної освіти за 1874 р. він пропонував час від часу скликати спільні засідання представників однакових факультетів різних університетів для безпосереднього обговорення актуальних питань, що, на його думку, мало б позитивно вплинути і на розвиток науки, і на управління університетами. Проте на полях звіту з'явилася примітка імператора, яка виражала його стримане ставлення до цієї ідеї: «Можна було б, якщо б вони не захоплювалися сторонніми предметами» [121, с. 177].

У 1869 р., у зв'язку з активізацією студентських виступів, було створено ще одну спеціальну комісію – з метою «вироблення заходів для усунення різнорідності дисциплінарних правил, що існують у різних навчальних закладах». Її очолив І. Д. Делянов. Результатом роботи комісії став висновок, що хоча чинні правила загалом відповідають поставленій меті, однак потребують уніфікації, а також необхідно «вжити заходів для обмеження припливу до вищих навчальних закладів осіб, які подають малі надії на успішне навчання, і для запобігання порушенням порядку з боку тих, хто вже зарахований» [107, с. 158].

Комісія запропонувала вважати критерієм доброчесності студента не лише його академічну успішність, а й поведінку. Саме остання мала стати головним показником при зарахуванні, звільненні від плати чи відстроченні внесків. Таким чином, уже у 1869 р. було поставлено питання про перегляд внутрішніх правил університетів і окреслено контури майбутнього статуту, який мав замінити акт 1863 р.

Таким чином, друга половина 1860-х років ознаменувалася поступовим відходом уряду від принципів університетської автономії, закріплених статутом 1863 р. Прагнення централізувати управління вищою школою та посилити контроль за студентським середовищем відображало загальну тенденцію до консервативної стабілізації суспільно-політичного життя імперії. Ці процеси підготували підґрунтя для подальшого перегляду університетського законодавства й формування нового статуту 1884 р.

Першим етапом підготовки нового університетського статуту слід вважати циркуляр міністра народної освіти Д.А. Толстого до попечителів учбових округів у серпні 1872 р. Через попечителів міністр звертався до університетських рад із пропозицією висловитися щодо необхідних змін у діючому статуті. Цей циркуляр відповідав духу реформ 60-х років: центральні органи керівництва виявляли зацікавленість у думках університетів, мотивуючи це потребою «підвищення рівня російської науки та рівня наукового розвитку студентів». Водночас у документі про перегляд статуту говорилося як про вирішене питання. Восени 1872 р. циркуляр обговорювався на засіданнях університетських рад, зокрема Київського, Харківського та Новоросійського. Як і більшість університетських рад, вони висловилися досить стримано. У своїх рішеннях ради підкреслювали позитивний вплив автономії на університети, зазначаючи, що надто швидкий перегляд статуту може підірвати довіру до непохитності законодавчих положень. Основні побажання університетських рад стосувалися поліпшення матеріального забезпечення закладів та викладачів, тоді як у інших аспектах пропонувалося зберегти існуючий порядок [96, с. 230].

Наступним етапом стало створення наприкінці 1874 р. Особливої наради міністрів під головуванням П. О. Валуєва для «докорінного дослідження питання про студентські заворушення». Нарада визначила головною причиною цих виступів внутрішню організацію університетів і висловилася за обмеження автономії колегіальних органів, новий порядок призначення професорів, посилення контролю за викладанням та обмеження напливу недостатньо підготовлених студентів [123, с. 501]. Висновок наради полягав у необхідності перегляду діючого статуту.

У 1875 р. було створено Комісію з перегляду статуту під головуванням І. Д. Делянова. До її складу входили представники міністерства, а також університетів: від Київського університету – декан фізико-математичного факультету І. І. Рахманінов, від Харківського – ректор А. С. Пітра, Новоросійського – ректор Ф. І. Леонтович. Від Московського університету

був включений професор Любімов, що мало особливе символічне значення. Комісія запровадила методику вивчення стану університетів через місцеві обстеження: члени комісії восени 1875 р. відвідували лекції, оглядали кабінети та лабораторії, проводили бесіди з професорами, збирали статистичні дані, протоколи засідань рад та інші документи [83, с. 321].

Реакція університетських професорів на діяльність комісії була здебільшого негативною. Так, видатний учений І. М. Сеченов, який працював у Новоросійському університеті, охарактеризував її як «перший акт недовіри до університетських колегій…» [27, с. 152-153]. Згідно секретної записки І. Д. Делянова, комісія мала надати університетам «деяке моральне задоволення, не даючи права нарікати на усунення від справи» [цит. за: 146, с. 56]. Під час відряджень комісія розробила низку пропозицій, які сформували основу майбутнього статуту.

Незважаючи на ретельно підібраний склад комісії, після початку її роботи у Петербурзі на засіданнях виникли суттєві розбіжності з багатьох питань. Це відобразилося в матеріалах засідань – цінному джерелі, що включає 59 журналів. Особливо гострі дискусії виникли щодо ключових питань: ролі університетських рад, їхніх повноважень та компетенції. Так, у питаннях призначення професорів деякі члени комісії (О. Георгієвський, М. Любімов, О. Гезен) надавали вирішальну роль міністру народної освіти, який мав право призначати професорів, засновувати нові кафедри тощо [96, с. 233].

Водночас усі представники університетів – Київського, Харківського та Новоросійського (І. І. Рахманінов, А. С. Пітра та Ф. А. Леонтович) – виступили проти позбавлення університетів права висловлювати свою думку з таких важливих питань. Комісія більшістю голосів відхилила пропозицію про безстрокове призначення ректора, розцінивши її як призначення ректора урядом. Представники університетів виступили за збереження існуючих взаємовідносин між університетом та попечителем, демонструючи своє

ставлення до урядової політики та прагнення зберегти законодавче поле, в межах якого відбувалася їх діяльність [128, с. 34].

Що ж стосується основних питань внутрішнього управління університетами, присудження вчених ступенів та функцій університетських рад, більшість членів комісії підтримали збереження порядку, встановленого статутом 1863 р.

Сучасні дослідники підкреслюють необхідність розрізняти законодавче регулювання діяльності державного механізму в російській імперії 60–70-х рр. XIX ст. та практичне становище справ, що в цей період далеко не завжди збігалося [65, с. 55]. Разом із цим циркуляр від 20 липня 1863 р. демонструє, що верховна влада намагалася перекласти непопулярні рішення щодо студентства на університетські ради. Видання правил, які обмежували права студентів від імені університетів, відводило незадоволення від урядових структур, оскільки вони набували вигляду самостійних рішень авторитетних університетських рад. Уряд повторив деякі положення правил 1861 р., зробивши їх більш гнучкими, при цьому найнепопулярніші заходи не передбачалися: зокрема, відмовилися від обов'язкової оплати за навчання, залишивши право на звільнення від оплати бідним студентам за умови бездоганної поведінки. Суспільство сприйняло це позитивно [83, с. 323].

Розширення мережі вищих навчальних закладів також стало важливою рисою реформ у 60-х рр. XIX ст. У 1865 р. було відкрито Новоросійський університет, що став третім університетом на території України. Історія його заснування показова: пропозиції щодо місця розміщення, детальна підготовка приміщень та обладнання, складання проекту статуту здійснювались міністерством народної освіти у тісній співпраці з місцевою владою та громадськістю [59, с. 60].

Разом із цими прогресивними кроками проявлялася й тенденція консервативного контролю. Як зазначав В. Вагнер, історія університетів у Росії – це боротьба університетів за автономію та боротьба міністерства зі студентством, у якому прагнули знищити «революційний дух» то суворістю,

то тимчасовими поступками [96, с. 235]. Після замаху Д. Каракозова на Олександра II у 1866 р. політика уряду стала більш жорсткою. Призначення міністром народної освіти графа Д. А. Толстого, об'єднавши в його руках управління Синодом та народною освітою, забезпечило проведення консервативної політики щодо університетів. У листопаді 1866 р. створено «Особливу комісію з нагляду за студентами поза університетами й за вихованцями вищих навчальних закладів різних відомств» [63, с. 106]. Комісія розподілила нагляд між університетською поліцією та загальною, зобов'язала регулярний обмін інформацією про студентів та обмежила потік вільних слухачів [107, с. 158].

Першим кроком підготовки нового статуту став циркуляр Д. А. Толстого у серпні 1872 р., у якому пропонувалося університетським радам висловити побажання щодо змін у статуті. Університетські ради, як правило, обмежилися рекомендаціями щодо покращення матеріального становища та залишили інші положення без змін. Дискусія, зокрема виступ М. Любімова, висловив критику автономії та пропонував обмежити повноваження рад і надати міністру необмежене право призначення професорів [14, с. 560]. Його опонент В. І. Гер'є підтримував збереження принципів реформ 1860-х рр. [7, с. 821].

На початку 1875 р. створено Комісію з перегляду статуту під головуванням І. Д. Делянова, до якої входили представники університетів, включаючи І. І. Рахманінова, А. С. Пітра, Ф. І. Леонтовича та М. Любімова. Комісія виїжджала до університетів для огляду навчальних кабінетів, лекцій, лабораторій та проведення бесід із професорами. Реакція університетської професури була переважно негативною: І. М. Сеченов зазначав, що поїздка комісії стала «першим актом недовіри до університетських колегій» [27, с. 152-153]. Проте робота комісії показала, що університети прагнули залишити без змін законодавчу базу – статут 1863 р. [146, с. 56].

Обговорення питання про студентські товариства показало більший консерватизм: комісія визнала їх недопустимими та підтримала посилення

поліцейського нагляду. Робота комісії 1875 р. дозволила представникам університетів протиставити планам міністерства своє бачення університетської політики та відтермінувати запровадження нового статуту, який планували ввести вже у 1877 р.

Паралельно з цим ширився революційний рух, у якому активну участь брали студенти – за даними істориків, 35 % учасників пов'язані зі студентством або були вільними слухачами [71, с. 343]. Події «київських заворушень» березня 1878 р. охопили Харківський, Новоросійський та Петербурзький університети. Студенти зверталися до спадкоємця престолу із клопотаннями про перегляд статуту та надання корпоративних прав [35, с. 345]. Закриття Харківського університету у грудні 1878 р. не припинило протестів студентів.

У відповідь уряд провів надзвичайні заходи: 17 та 19 липня 1879 р. нарада міністрів під головуванням П. О. Валуєва ухвалила Положення «Про тимчасову зміну порядку управління та нагляду за студентами університету» [3, с. 31]. Склад університетської інспекції зростав, видатки лягали на спеціальні кошти університетів, інспекція регулювала внутрішні відносини, мала право вирішувати справи щодо стипендій, допомог та пільг, враховуючи «правильний образ думок, шляхетність, характер та поведінку» студентів. Заходи 1879 р. були спрямовані проти революційного руху та посилювали поліцейський контроль над студентами [145, с. 78].

Разом з тим, інструкція 1879 р. суттєво обмежувала самостійність університетських колегій у питаннях студентського життя. Тимчасова інструкція, наприклад, змінила пункт 2 § 42 Статуту 1863 р., за яким університетська рада самостійно затверджувала стипендії студентам, а також пункт 9, що передбачав розпорядження радою спеціальними сумами університету. Професорів закликали до активного сприяння університетській інспекції. Крім того, інструкція скасувала виборний університетський суд. Нові правила для студентів 1879 р. були єдиними для всіх університетів і наголошували на тому, що студенти розглядаються як окремі відвідувачі,

тож їм заборонялося здійснювати будь-які корпоративні дії – подавати адреси, посилати депутатів, організовувати сходини, концерти, театральні вистави тощо [83, с. 323].

Заходи 1879 р. безумовно відносилися до надзвичайного законодавства, і така ситуація не могла тривати довго, особливо на тлі посилення революційного руху в країні. Матеріали досліджень свідчать, що по всіх університетах поширилася хвиля незадоволення новими правилами. При цьому невдоволення виявляли не лише студенти, а й професори, чиї корпоративні права також були обмежені [107, с. 167-168]. Показовою є оцінка урядової політики тих років колишнім міністром народної освіти, автором реформ 60-х років О. В. Головніним, який засуджував «намагання перекрутити досконалі реформи, зменшити пільги, які були вже надані» [96, с. 87]. Відомий юрист Б. М. Чичерін у своїх спогадах зазначав, що «всі дріб'язкові сварки та плітки по всіх університетах злобно виводилися на поверхню, факти перекручувалися найбільш безцеремонним способом. Увсьому звинувачувався статут 1863 р.» [33, с. 248].

Вбивство Олександра II (1.03.1881 р.) стало переломним моментом у внутрішній політиці та галузі народної освіти, зокрема університетській. Маніфест від 29 квітня 1881 р. окреслював завдання уряду в університетській сфері, що нагадували гасло міколаївської епохи: "самодержавство, православ'я та народність". Формування нового курсу відбувалося поступово, і перші кроки до реакції були зроблені не одразу. Законом 25 травня 1881 р. були відмінені жорсткі заходи 1879 р. і відновлювалася дія статей про нагляд за студентами, як це передбачалося статутом 1863 р. [89, с. 258]. При цьому збільшувався склад інспекцій і фінансування на їх утримання.

У березні 1882 р. барона А. П. Ніколаї на посаді міністра народної освіти змінив І. Д. Делянов, а граф Д.А. Толстой став міністром внутрішніх справ і шефом окремого корпусу жандармів. На ключові урядові посади прийшли консервативно налаштовані особи.

Невідкладність вирішення університетського питання на початку 80-х років була очевидною, оскільки це стосувалося ідеологічного впливу на суспільство. Про значення нового університетського статуту свідчить стаття М.Н. Каткова в “Московських відомостях” після прийняття статуту 1884 р.: «Новий університетський статут важливий не тільки для навчальної справи, а й як початок нового руху в нашому законодавстві; як статут 1863 р. був початком системи скасування державної влади, так статут 1884 р. представляє відновлення уряду, повернення влади до її обов’язків… Отже, панове, встаньте – уряд йде, уряд повертається» [78, с. 511-512]. Це висловлення пояснює значення університетського статуту серед інших законодавчих актів перетворень 1880-х років – закону про земських начальників, земські та міські контрреформи. Прийняття нового статуту стало першим кроком у низці змін у різних сферах життя та законодавства.

Текст нового університетського статуту в основних рисах був розроблений ще під час роботи комісії 1875 р. під головуванням І. Д. Делянова, який тоді обіймав посаду товариша міністра. Проект статуту у лютому 1880 р. був внесений до Державної ради, однак у зв’язку з відставкою Д. А. Толстого як міністра народної освіти його повернули до міністерства [148, с. 248]. У 1882 р. І. Д. Делянов повторно направив до Державної ради той самий проект, лише з незначними змінами.

23 серпня 1884 р. Олександр III підписав «Указ Правительствующему Сенату» про введення в дію університетського статуту з початку 1884/1885 навчального року в шести університетах російської імперії. Розглянемо ключові положення нового статуту у порівнянні зі статутом 1863 р. Статут 1884 р. суттєво змінив організаційний устрій університетів, зокрема їх автономію та виборну систему [4, с. 456-474]. Навіть прихильники міністерства народної освіти відзначали, що раніше не застосовувався такий масштаб підкорення університетів міністерському контролю [123, с. 615].

За новим статутом значно посилювалася влада та права попечителя учбового округу. § 8 статуту передбачав, що «на попечителі лежить

обов’язок вищого керівництва у всіх рішеннях з охорони порядку та дисципліни в університеті». Попечитель мав право скликати раду, правління, факультетську раду та брати участь у їх засіданнях (§ 7), призначати деканів факультетів (§ 24), здійснювати нагляд за викладанням приват-доцентів (§ 111), піклуватися про благоустрій та виконання правил, порушувати справи про відповідальність винних та клопотати про нагороди для заслугованих осіб [4, с. 458].

Ректор та декани, які раніше обиралися Вченою радою і лише затверджувалися адміністрацією, за статутом 1884 р. призначалися міністром та попечителем учбового округу. Таким чином, ректор не залежав від професорської корпорації, а призначення професорів здійснювалося міністром за власним розсудом. Міністр міг також дозволити університету «обрати кандидата на вакантну посаду та представити його на затвердження» [4, с. 458]. Організація, розподіл та відкриття нових кафедр, які раніше вирішувала рада, за новим статутом підлягали затвердженню міністром народної освіти.

Внаслідок цього значно скорочувалися питання, які університетська рада могла вирішувати самостійно. До таких належали лише встановлення «загального числа медалей, які присуджувалися студентам та стороннім слухачам за твори на запропоновані завдання» [4, с. 459], затвердження осіб у вчених ступенях та клопотання факультетів про присудження ступеня доктора. Усі інші рішення ради підлягали затвердженню попечителем або міністром, а частина питань передавалася правлінню університету, до складу якого входив інспектор студентів.

Університетський суд скасовувався, а влада інспектора зростала, поєднуючи адміністративні та судові функції. Інспектор отримував право розподілу стипендій, що суттєво впливало на студентів, та призначався міністром. Замість підпорядкування раді та ректору, інспектор тепер знаходився під начальством попечителя, підпорядковувався ректору і виконував його законні вимоги [4, с. 463-464]. За статутом 1884 р. заходи

1879 р. стали постійними нормами: оголошення догани, виключення з університету, арешт та карцер застосовувалися до порушників студентських правил.

Статут 1884 р. запроваджував два види іспитів: факультетські та університетські (державні), склад університетської комісії призначався міністром, а семестрові заліки фіксували виконання навчального плану. Впроваджувалася також оплата студентами права відвідування лекцій та практичних занять [89, с. 259].

Ліберальні дослідники вважають статут 1884 р. надзвичайно реакційним і шкідливим для розвитку університетів [89, с. 260]. Університетська професура загалом негативно оцінювала нововведення. Так, українські історики та професори Харківського університету Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та В. П. Бузескул підкреслили, що уряд при створенні статуту 1884 р. не дбав про незалежну науку, а його наміри мали мало спільного з академічними інтересами і часто різко з ними розходилися [37, с. 247].

Деякі дослідники, особливо після ознайомлення з підготовкою контрреформи, проектом університетського статуту та ходом його обговорення у Державній раді, зазначають, що прийнятий статут 1884 р. не повністю відповідав вимогам крайніх реакціонерів щодо університетського питання. Водночас визнається, що його ухвалення означало підпорядкування вищої освіти державі та відмову від прогресивних здобутків попереднього часу [144, с. 56], а університетська контрреформа відкривала шлях до відверто репресивного курсу [139, с. 75]. Подальша університетська політика уряду спиралася на новий статут, а також на низку законів та правил, що приймалися в наступні роки, які розвивали основні положення статуту, уточнювали їх і доповнювали.

Уже у 1885 р. уряд здійснив ряд кроків у цьому напрямку. Зокрема, у травні 1885 р. була введена обов’язкова форма для студентів університетів, яка була скасована статутом 1861 р. та не передбачалася статутом 1884 р. 16 травня 1885 р. були видані «Правила для студентів», що регламентували

поведінку студентів як всередині університету, так і поза його межами [25]. У правилах повторно підкреслювалося, що студенти є окремими відвідувачами університету [25, с. 10] (§ 13) та заборонялося створення громадських організацій, що не мали наукового характеру (§ 15) [123, с. 619].

З середини 1880-х років було прийнято кілька додаткових законів щодо посилення інспекції в різних учбових округах і затвердження нових посад інспекторів, зокрема в Харківському учбовому окрузі. У травні 1887 р. циркуляр міністра народної освіти І. Д. Делянова встановив правило, що студенти повинні відповідати на іспитах стоячи «з метою дотримання ввічливості», керуючись порядком, що існує у військових академіях для офіцерів та студентів Військово-медичної академії [62, с. 334]. У тому ж році за пропозицією І. Д. Делянова було підвищено оплату за слухання лекцій (з 10 до 50 карбованців), а 26 липня 1887 р. секретний циркуляр міністра рекомендував ректорам вимагати від абітурієнтів відомості від директорів навчальних закладів, у яких вони навчалися та складали завершальні іспити [62, с. 334]. Крім того, відбулося ще одне підвищення оплати за навчання [3, с. 362].

Слід зазначити, що, незважаючи на певні кроки уряду щодо посилення нагляду та адміністративного тиску, низка пропозицій, спрямованих на розширення влади адміністрації над університетами, так і не була реалізована. Зокрема, на початку 1890-х років у Міністерстві народної освіти готувалися заходи, що мали значно реакційний характер порівняно зі статутом 1884 р. Йдеться передусім про записку голови Вченого комітету міністерства О. І. Георгієвського «Заходи щодо упорядкування університетів». Передбачалося безстрокове призначення ректорів, деканів та секретарів факультетів, посилення повноважень попечителів, впровадження суворих заходів щодо професорсько-викладацького складу та різке скорочення чисельності студентів (у деяких проєктах у два рази за п’ять років). Проте ці пропозиції були відхилені [139, с. 77].

Дослідники радянського періоду, аналізуючи політику уряду щодо університетів, виділяли одним із проявів її реакційності прагнення обмежити доступ до студентства представників різночинної молоді [144, с. 195]. Водночас дані як дореволюційних, так і радянських істориків свідчать, що соціальний склад студентства, незважаючи на урядові заходи, майже не зазнав змін [62, с. 339]. Так, за Харківським університетом у період 1885–1895 рр. частка дворян та чиновників навіть зменшилася з 41,24% до 37,02%, тоді як зросла частка міщан і різночинців (з 27,69% до 35,14%), селян (з 3,34% до 4,16%) та купців (з 12,71% до 13,33%) [127, с. 244]. Це свідчить про те, що політика уряду не була настільки суворою і університети зберігали можливість підтримувати бідних студентів засобами, які залишалися в їхньому розпорядженні.

Водночас студентський рух продовжувався. Так, на тлі замовчування 50-річного ювілею відміни кріпацтва, у деяких університетах цю дату відзначали. Зокрема, у Харківському університеті відбулися студентські сходини, на яких студенти юридичного факультету зачитали відозву «До російського народу». За участь у безпорядках 53 студента були піддані суворим покаранням [144, с. 212].

Приводом до виступів студентів Київського університету стали дії керівництва, спрямовані на усунення студентів від святкування 50-річного ювілею закладу у вересні 1884 р. Незадоволення вилилося у вуличні демонстрації та сутички з поліцією. Київський університет був закритий до 1 січня 1885 р. При цьому, коли напруга спала, 78 київських студентів, відрахованих після цих подій, були прийняті до інших університетів за умови «особливого нагляду інспекції» [81, с. 30].

У 1887 р. спостерігався новий сплеск студентських виступів, який почався в Московському університеті і поступово охопив інші університетські центри, зокрема Харківський та Новоросійський університети. Уряд був вимушений закрити всі університети (крім Київського) з листопада 1887 р. по 21 січня 1888 р. [81, с. 31].

Студентський рух залишався одним із факторів, що визначав урядову політику в 90-ті роки XIX ст. У цей період характерною рисою системи управління стали міжвідомчі наради та комісії, скликані з метою координації діяльності кількох міністерств (народної освіти, внутрішніх справ, військового тощо). Координуюча роль цих нарад різко зростала під час загострення студентського руху. Вони фактично перетворювалися на тимчасові адміністративні органи, які оперативно розробляли загальноросійські заходи, спрямовані на заспокоєння студентства.

Результатом їх діяльності стало прийняття низки «правил», дія яких поширювалася на всі університети. Зокрема, 29 липня 1899 р. були затверджені «Тимчасові правила про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, які усуваються з цих закладів за учинення гуртом безпорядків» та «Положення про передачу таких студентів у розпорядження військового начальства». Ідеї цих правил були розроблені ще у 1874 р., однак тоді не були впроваджені [139, с. 71].

Бюрократичні методи, що були основними при розв’язанні університетських проблем, часто вели до безвихідних ситуацій. Це чітко проявилося під час управління М. П. Боголепова (1897–1901). Характеризуючи його діяльність, Б. М. Чичерін зазначав, що Боголепов був “першим супротивником автономії університетів. Поліцейські погляди взяли гору над повагою до освіти” [34, с. 108]. Ліберальна професура висловила незадоволення урядовим курсом: було направлено низку доповідних записок від професорів різних університетів із протестом проти введення правил 1899 р., серед яких відомими є документи М. Д. Зелінського, І. М. Сєченова, К. А. Тимирязєва та П. Г. Виноградова. У статті професора історика П. Г. Виноградова «Навчальна справа в наших університетах», надрукованій у «Віснику Європи», найбільш яскраво відображено оцінку урядової політики з боку ліберальної професури [44, с. 535]. Лейтмотивом статті є твердження про надзвичайну гостроту «університетського питання» на початку XX ст., причому автор назвав стан справ у цій сфері драматичним

[44, с. 537]. Виноградов також підкреслював зв’язок становища в університетах із загальною соціально-політичною ситуацією в країні: «Університетське питання виступає відображенням всієї суспільної кризи» [44, с. 538].

Отже, університетська політика російської імперії другої половини XIX ст. розвивалася в руслі загальної динаміки реформаторських і контрреформаторських тенденцій епохи. Статут 1863 р. став одним із найважливіших досягнень ліберального курсу уряду Олександра II: він відновив автономію університетів, передавши управління колегіальним органам, розширив права професорських рад, утвердив принципи самоврядування у вищій школі та визнав університети центрами наукової і педагогічної ініціативи. Завдяки цьому відбулося активне зростання наукового потенціалу, підвищення рівня освіти, розширення академічних свобод.

Однак уже в 1860–1870-х рр. внаслідок політичних потрясінь і страху уряду перед поширенням ліберальних і революційних ідей почав формуватися консервативний зворотний курс. Міністри народної освіти Д. А. Толстой та І. Д. Делянов поступово обмежили університетську автономію, відновили жорсткий нагляд за студентством і згорнули демократичні засади управління. Кульмінацією цього процесу стало ухвалення університетського Статуту 1884 р., який юридично закріпив домінування державної влади над університетами, ліквідував виборність посад, зосередив управлінські функції в руках міністерства та попечителів навчальних округів.

Таким чином, університетська політика Російської імперії другої половини XIX ст. пройшла шлях від спроб ліберального оновлення до реакційного підпорядкування вищої школи державним інтересам. Цей процес визначив подальшу еволюцію вищої освіти в імперії, вплинув на формування національної інтелігенції та став одним із чинників соціально-політичної

напруги наприкінці XIX – на початку XX ст., коли університети перетворилися на осередки суспільного протесту й демократичних ідей.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Еволюція вищої освіти на українських землях у складі Російської імперії у XIX – на початку XX ст. відбувався в умовах становлення нової моделі вищої школи, орієнтованої на європейські стандарти науковості, професіоналізму та суспільного служіння. Формування професорсько-викладацького складу стало одним із ключових чинників цього процесу. Університети Східної України – насамперед Харківський, Київський і Новоросійський – виступали не лише освітніми осередками, а й центрами формування наукових кадрів, де відбувалося становлення академічних традицій, унормування системи наукових ступенів і звань, закріплення статусу професора як суспільно значущої постаті. Розділ присвячено аналізу етапів становлення професорсько-викладацького корпусу, шляхів комплектування кадрів, особливостей їх підготовки, наукової й громадської діяльності, а також ролі університетської інтелігенції у розвитку освіти, науки та культури. Висвітлення цих аспектів дає змогу простежити процес професіоналізації науково-педагогічної праці, виявити закономірності формування вітчизняної університетської традиції та визначити внесок українських професорів у європейський освітній простір.

Статут 1804 року запровадив обов’язкове формування постійного штату викладацького складу у кожному університеті, що не залежав від чисельності студентів, і водночас відображав прагнення до систематизації та стабілізації вищої освіти Наддніпрянської України на початку XIX століття. Штат передбачав присутність 28 професорів, 12 ад’юнктів, які виконували функції асистентів професорів, трьох лекторів іноземних мов — французької, англійської та німецької, а також трьох викладачів, відповідальних за музику, співи й танці. Додатково до університетського штату залучалися 12 магістрів та 12 кандидатів педагогічного інституту, що сприяло забезпеченню належного рівня педагогічної та наукової підготовки студентів, а також

формуванню високого професійного стандарту викладання. Таким чином, положення Статуту 1804 року визначало не лише організаційну структуру університету, а й окреслювало стратегічні напрями розвитку наукової та освітньої діяльності в регіоні [136, с. 46].

Перший університетський статут закріпив систему наукових звань, що передбачала поділ професорського складу на ординарних (штатних) та екстраординарних (позаштатних) професорів, відображаючи структурну ієрархію викладацького корпусу того часу. Здобуття звання ординарного професора вимагало наявності наукового ступеня доктора, тоді як для присвоєння звання екстраординарного достатнім було мати ступінь магістра. Ординарні професори очолювали кафедри, здійснюючи керівництво їхньою діяльністю та науково-педагогічний контроль, тоді як екстраординарні входили до складу кафедр без виконання управлінських функцій. Перехід екстраординарного професора до категорії ординарних відбувався за поданням попечителів учбових округів і затверджувався міністром народної освіти, що підкреслювало централізований характер управління вищою освітою. Після досягнення 25-річного стажу педагогічної та наукової діяльності професор набував права претендувати на почесне звання «заслуженого», що засвідчувало його тривалу і плідну участь у формуванні науково-педагогічної традиції університету [136, с. 46].

Важливою особливістю формування педагогічного персоналу Харківського університету було залучення іноземних учених. Для ліквідації нестачі науково-педагогічних кадрів Міністерство народної освіти широко відкривало двері університетів для іноземних викладачів, насамперед вихідців із слов’янських земель Австрійської імперії, для яких російська мова не була чужою [69, с. 549].

Пошуки кандидатів у Австрійській імперії, зокрема у Львові, Кракові та Відні, не дали бажаних результатів, проте виявилися успішними в німецьких землях. Основний контингент викладачів, готових переїхати до Харківського університету, було набрано з Німеччини. Це суперечило

інструкціям П. Заводовського, але відповідало орієнтації російських реформаторів на німецькі освітні зразки. Напередодні урочистого відкриття університету (1805 р.) він налічував 25 викладачів: 9 професорів, 11 ад'юнктів, 1 лектора та 4 вчителів [136, с. 48]. Серед них 15 осіб були іноземцями [114, с. 151]. У перше десятиріччя існування університету штат складав 47 викладачів, з яких росіян – 18; науковий ступінь мали лише 22 особи, тобто менше половини [37, с. 48].

У наступні два десятиліття вітчизняні кадри поступово заміщували іноземців. Так, із 74 викладачів 17 залишалися іноземцями (23%), а вітчизняні – 77% [37, с. 50]. Незважаючи на це, у першій половині XIX ст. університет постійно відчував дефіцит викладачів, особливо професорів, і штат не відповідав вимогам статуту 1804 р., бракувало близько половини посад, зокрема 17 професорів [36, с. 222].

Процес заповнення вакантних місць був нерівномірним і тривалим. Так, у 1806 р. працювало 19 викладачів, у 1807 – 24, у 1809 – 26, у 1810 – 24, у 1811 – 22 [36, с. 222]. Кількість професорів і ад'юнктів у 1805–1814 рр. зросла з 18 до 28 осіб [36, с. 545]. У 1820 р. Міністерство народної освіти встановило вимогу мати ступінь доктора для професорів та магістра для ад'юнктів [69, с. 550], що дозволило поліпшити якість професорського корпусу.

Комплектація кадрів здійснювалася двома шляхами: обранням за рекомендаціями факультетів та призначенням урядом [70, с. 66]. Середня кількість викладачів у період 1815–1835 рр. становила 29 осіб, тоді як за статутом потрібно було 40, тобто бракувало понад 25% складу щорічно – 7 професорів і 3-8 ад'юнктів [36, с. 583].

Професорсько-викладацький корпус відзначався етнічним та культурним різноманіттям. Абсолютну більшість становили іноземці різного походження, релігії та політичних уподобань. Російські піддані, що становили менше третини, також мали різне етнічне походження (росіяни, українці, німці, поляки), серед яких українців на початку репрезентував лише

професор І. Тимковський [136, с. 49]. Такий склад професури обумовлював суперечки та конфлікти на ґрунті світогляду, освіти та особистих амбіцій.

Попри окремі морально-психологічні недоліки серед перших викладачів, їхній професійний рівень залишався високим, що відображало загальну тенденцію до формування компетентного викладацького корпусу університетів Наддніпрянської України. До числа авторитетних вчених цього періоду належали Т. Осиповський (математика), І. Рижський (філологія), Й. Ланг (економіка і математика), А. Стойкович (фізика), Й. Шад (філософія), Ф. Гізе (хімія і фармація), Г. Успенський (юриспруденція та історія), Х. Роммель (історія і філологія). Перші вітчизняні професори, хоча й дещо поступалися іноземним колегам за рівнем освіти та наукової підготовки, здобули значний педагогічний досвід у російських університетах, що сприяло підвищенню якості викладання та організації навчального процесу. За оцінкою видатного історика Д. Багалія, особливим авторитетом серед вітчизняних професорів користувалися І. Тимковський, І. Рижський та Т. Осиповський, що підкреслює їхній вплив на становлення науково-педагогічної традиції в українських університетах [36, с. 568].

За умов хронічної нестачі викладачів з вченим званням професора у Харківському вузі вакантні посади доволі часто заповнювалися за рахунок шкільних вчителів. У вкидацькій сфері були задіяні Г. Успенський (історія), М. Архангельський (математика), В. Комлишинський (фізика), А. Дудрович (філософія), К. Павлович (юриспруденція) а також І. Срезневський, Д. Борзенков і С. Мілінович (філологія) [114, с. 145]. На початковому етапі формування професорського складу Харківського університету його науковий рівень дещо поступався колегам із Дерптського, Віленського та Московського університетів, що відображало загальні труднощі становлення висококваліфікованого викладацького корпусу вітчизняних навчальних закладів у першій половині XIX ст.

Матеріальні умови життя харківських професорів до початку економічної кризи, викликаної російсько-французькою війною 1812 р., були

задовільними: річне жалування становило 2 тис. рублів. Хоча воно вважалося недостатнім для відомих учених, цього вистачало з огляду на дешевизну деяких продуктів та патріархальний стиль життя у Харкові [114, с. 147].

Початковий період функціонування Київського університету Святого Володмира (відкритого 1834 р.), ознаменувався впровадженням освітнього та наукового процесу відповідно до положень статуту 1835 р. Сучасні дослідники оцінюють цей документ як компроміс між прагненням уряду обмежити університетські права та бажанням професорського корпусу забезпечити високий рівень науки та освіти. До складу викладачів Київського університету входили 58 професорів та ад'юнктів, що формувало основу науково-педагогічного потенціалу закладу на перших етапах його діяльності [122].

Архівні матеріали свідчать, що обов'язки професорів Київського університету передбачали: 1) повне й відповідальне викладання своєї дисципліни; 2) постійну наукову діяльність у відповідній галузі; 3) участь у засіданнях університетської ради, факультетських зборів і училищного комітету [72, с. 19]. Ад'юнкти виконували функції помічників професорів, беручи участь у всіх практичних заходах та прагнучи досягти більшої досконалості під керівництвом наставників.

Професорів та ад'юнктів обирались на засіданнях ради університету й затверджувалися міністром народної освіти, який водночас був наділений повноваженнями призначати їх на вільні посади. Лекторів та вчителів призначали на засіданні раді університету і затверджували на посаді попечителя навчального округу [72, с. 19], що підкреслювало централізований характер управління викладацьким складом. Станом на 1835 рік у Київському університеті налічувалося лише 8 професорів, 3 ад'юнкти та 4 лектори [72, с. 19], що відображало обмежені можливості університету на початковому етапі його діяльності. Для порівняння, у Харківському університеті того ж року було 17 професорів і 2 ад'юнкти [136, с. 150], з яких лише незначна частина володіла належною кваліфікацією для

ефективного викладання; переважали особи, які «доживали строк для отримання пенсії» [136, с. 150], що свідчить про проблеми кадрового забезпечення та якісного формування науково-педагогічного складу.

Одним із важливих джерел поповнення професорсько-викладацького складу Київського університету були російські виші, зокрема Дерптський і Московський університети, а також Головний педагогічний інститут. Зокрема, на кафедру російської словесності був призначений московський професор М. Максимович, який здобув широку репутацію завдяки поєднанню природознавчих і філологічних компетенцій, високого рівня педагогічної майстерності та академічного красномовства. Його діяльність мала значний вплив на формування науково-педагогічних стандартів університету, сприяючи підвищенню якості викладання та інтеграції новітніх методик навчання. Такий приклад ілюструє тенденцію залучення до вітчизняних університетів висококваліфікованих фахівців із інших освітніх центрів російської імперії, що відігравало ключову роль у становленні професійного та наукового рівня викладацького корпусу Київського університету в першій половині XIX століття [80, с. 72].

Для заміщення вакантних кафедр Київський університет оголошував конкурси, звертався до інших університетів і педагогічних інститутів, а також відправляв молодих спеціалістів за кордон для підготовки до професорського звання. Так, у 1847/1848 навчальному році на кафедри Київського університету прибули п’ять молодих учених, відправлених у 1843 р. радою університету «для подальшого вдосконалення» [80, с. 73]. Після повернення було сформовано новий професорсько-викладацький склад, що включав талановитих науковців: М. Костомарова, П. Павлова, В. Шульгіна, А. Селіна, В. Вернадського, К. Митюкова [45, с. 7].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, заповнення вакантних кафедр відбувалося повільно: у 40-х рр. XIX ст. залишалося 14 вакантних кафедр. Серед наявного контингенту професорів і викладачів справжніх учених було

небагато; переважали «професори-чиновники», котрі майже не відрізнялися від гімназійних учителів [72, с. 28].

Проблеми формування професорсько-викладацького складу Київського університету в 30–50-х роках XIX ст., а також низькі показники його науково-педагогічної діяльності, значною мірою були зумовлені байдужістю держави та суспільства до питань освіти й науки, а також матеріальними труднощами приватного життя професури. Уряд виділяв на утримання цього вищого навчального закладу мінімальні кошти, а заробітна плата викладачів залишалася надзвичайно низькою. Як зазначалося в одному з дореволюційних видань, «щоб не впасти буквально у злидні, професори змушені були вдаватися до сторонніх занять на шкоду своїй університетській діяльності: вони поєднували з професурою посади директорів гімназій, деякі змушені були утримувати у себе пансіонерів-студентів, що кидало тінь непорядності на їх ставлення до своїх пансіонерів на екзаменах; багато хто давав уроки в середніх навчальних закладах і приватних будинках» [80, с. 95].

Постійна матеріальна скрута, а також розумове й психологічне напруження під час проведення репетиторських та інших побічних від основної науково-педагогічної діяльності занять призводило до того, що професори фактично перетворювалися на «гімназійних викладачів». Професор Київського університету О. Романович-Славатинський у своїх спогадах підкреслював, що в 40–50-х рр. XIX ст. у всіх без винятку російських університетах відчувалося падіння науково-педагогічного рівня викладацького складу [124, с. 648].

Розвиток університетської освіти та науки в європейських країнах у першій половині XIX ст. поставив перед вищими навчальними закладами Росії та України гостре питання щодо підготовки та атестації професорсько-викладацьких кадрів. Університети Європи того часу мали чітку структуру наукових ступенів: бакалавр, магістр і доктор, які відповідали трьом категоріям викладацьких звань. До бакалаврів зараховували репетиторів та

вчителів нижчих або підготовчих класів трьох середньовічних університетських факультетів – богословського, юридичного та медичного. Викладачі цих факультетів отримували ступінь магістра або ліценціата, а університетська професура – ступінь доктора наук [72, с. 29].

Практика присвоєння наукових ступенів і звань, яка поступово формувалася в російських університетах, зокрема й в університетах України, не була безпосередньо запозиченою з європейського досвіду. Вона вирізнялася своєрідністю та оригінальністю і передбачала високі вимоги до осіб, що готувалися до наукової та педагогічної діяльності [31, с. 231]. Такий підхід забезпечував підготовку висококваліфікованих кадрів, здатних поєднувати наукову компетентність із педагогічною майстерністю, що було особливо важливо для формування професорського корпусу новостворюваних університетів.

Варто зазначити, що у 1819 році було вперше прийнято «Положення про надання вчених ступенів», яке з певними змінами діяло до 1884 року. Воно надавало університетам право присуджувати додатковий науковий ступінь – «дійсний студент». Цей ступінь присуджувався студентам, які завершили навчання в університеті та отримали «належний атестат».

Здобуття наступного наукового ступеня — кандидата наук — передбачало не лише успішне завершення повного курсу навчання та складання всіх іспитів, але й вияв високого рівня наукової підготовки. Випускники, які претендували на цей ступінь, повинні були продемонструвати особливі здібності у певній галузі науки, що засвідчувалося їхньою науково-дослідною діяльністю. Обов’язковою умовою було також подання письмової наукової праці, яка мала відображати самостійність дослідника, його вміння працювати з джерелами та формулювати власні наукові висновки [48, с. 73-74].

Таким чином, запровадження цієї системи сприяло формуванню чіткої ієрархії наукових звань, стимулювало студентів до активної наукової

діяльності та забезпечувало відповідність наукового рівня кадрів вимогам університетської освіти того часу.

Міністерство народної освіти розглядало вищі навчальні заклади як провідні осередки формування та атестації науково-педагогічних кадрів, покладаючи на них особливу місію у розвитку наукової думки та педагогічної практики. У цьому контексті велика увага приділялася не лише засвоєнню студентами теоретичних знань, а й оволодінню ними дослідницькими та педагогічними навичками в процесі навчально-пізнавальної діяльності. Важливим елементом підготовки вважалося написання наукових праць, що сприяло розвитку аналітичного мислення та наукової самостійності. З метою стимулювання творчого пошуку впроваджувалася система заохочень – стипендії, премії, медалі, а також підтримувалася активна участь студентів у наукових гуртках і товариствах, які ставали важливими центрами інтелектуального формування майбутніх науковців. Джерела свідчать, що рада Київського університету традиційно нагороджувала студентів медалями за найкращі наукові роботи. Так, 20 жовтня 1838 р. на урочистому засіданні університету ад’юнкт С. Крилов отримав медаль за педагогічний твір «Про сучасний напрямок освіти як узагалі, так і особливо в Росії» [72, с. 30], що ілюструє практику заохочення науково-творчої активності студентів і стимулювання педагогічних ініціатив у вищій школі.

Всі нормативні та організаційно-практичні заходи класичних університетів і Міністерства народної освіти, спрямовувались на вдосконалення системи атестації науково-педагогічних кадрів, не змогли повністю забезпечити постійно зростаючі потреби вітчизняної освіти в професорсько-викладацьких кадрах.

Незважаючи на суттєві зміни у другій половині XIX ст. у формах і методах комплектування професорсько-викладацького складу університетів Східної України, протягом певного часу штатні посади Харківського та Київського вишів залишалися неповністю укомплектованими. Міністерство

народної освіти зазначало, що «значна кількість професорських кафедр залишається декілька років без заміщення або ж поєднується в одній особі» [131, с. 13]. Так, у 1865 р. Київський та Харківський університети були укомплектовані лише приблизно на третину, тоді як Новоросійський університет – на половину.

Варто наголосити що відповідно до статуту 1803 р. штат викладачів Київського університету мав налічувати 123 особи, тоді як на середину 60-х років XIX ст. їх фактично було лише 55. Вакантними залишалися 35 кафедр. Нестача науково-педагогічних кадрів у вищому навчальному закладі св. Володимира негативно впливала на забезпечення «глибини університетської освіти», зокрема й у педагогічній сфері [48, с. 75].

Після впровадження Міністерством народної освіти та радами університетів відповідних заходів протягом 70–90-х рр. XIX ст. спостерігалося поступове збільшення професорсько-викладацького складу. Так, на 1 січня 1879 р. у Київському університеті налічувалося 46 професорів, 16 доцентів і лекторів та 10 приват-доцентів [11, с. 4], тобто кількість викладачів зросла порівняно з 1865 р. на 33 особи.

Аналогічні процеси мали місце й в інших університетських осередках України. Так, у Харківському університеті станом на 1 січня 1864 р. викладацький корпус налічував 39 осіб, серед яких було 28 професорів, 4 доценти, 2 приват-доценти та один позаштатний викладач фізики. Уже на початку 1873 р. кількість педагогічного складу зросла до 53 осіб, серед них – 37 професорів, 12 доцентів і 3 приват-доценти [37, с. 195]. Подальший розвиток навчального закладу супроводжувався істотним розширенням штату: на 1 січня 1884 р. у ньому працювало 83 викладачі (58 професорів, 18 доцентів, 4 приват-доценти та 3 лектори), а на 1895 р. – уже 128 осіб, що майже вчетверо перевищувало показник 1864 р. [138, с. 75]

У Новоросійському університеті на 1 січня 1916 р. налічувалося 36 ординарних професорів, 16 екстраординарних та 4 лектори іноземних мов [19, с. 11]. Варто зазначити, що збільшення чисельності професорсько-

викладацького складу відбувалося значною мірою за рахунок понадштатних викладачів, які утримувалися як із спеціальних коштів, так і з додаткових коштів міністерства [4, с. 459]. Якщо в першій половині 80-х років у Харківському університеті працювало лише 6-9 понадштатних викладачів, то до 1894 р. їх кількість зросла до 96 осіб [146, с. 168].

Незважаючи на зростання кількості викладачів у другій половині XIX ст., університети України значно відставали за забезпеченістю науково-педагогічними кадрами від західноєвропейських вузів. Так, у 1875 р. у Берлінському університеті викладання забезпечували 120 професорів, у Віденському – 111. Для порівняння, на історико-філологічних факультетах Харківського, Київського та Новоросійського університетів лекції читали, відповідно, 9 професорів і 2 доценти, 7 професорів і 6 доцентів, 7 професорів і 4 доценти [16, прил. 4 а]. Тому справедливо зазначати, що успіхи в розвитку університетської науки й освіти забезпечувалися значним напруженням сил викладачів [146, с. 45].

Професорсько-викладацький корпус вирізнявся не лише чисельністю, а й високим рівнем кваліфікації. Його науковий потенціал і педагогічна культура відповідали тогочасним європейським стандартам, що ставило українські університети в один ряд із провідними навчальними осередками Західної Європи. Підґрунтям цього були стійкі академічні традиції, глибока повага до університетської спільноти та надзвичайно високі вимоги до здобуття наукових ступенів – магістра й доктора наук. Не менш ретельно регламентувалося й присвоєння викладацьких рангів – «ординарного», «екстраординарного» та «почесного професора», а також звання «почесного доктора наук», що надавало цим відзнакам особливого престижу в науковому середовищі.

У другій половині XIX ст. спостерігалося помітне омолодження професорсько-викладацького складу. Уже в середині 1870-х років близько третини професорів не досягли 35-річного віку, а понад вісімдесят відсотків викладачів були молодшими за п’ятдесят років. Проте до кінця століття

вікова структура змінилася: домінуючою стала група викладачів віком від 50 до 60 років (приблизно 30 %), а частка науковців, яким виповнилося 60–80 років, залишалася відчутною. Відсутність ефективного механізму оновлення кадрів поступово призвела до застою у викладацькому середовищі, через що на межі XIX–XX ст. кадрова ситуація знову погіршилася. Один із сучасників, оцінюючи цю проблему, зауважував, що професор, раз обраний радою і затверджений владою, «залишається двадцять п’ять років на своєму місці. Щасливий університет, якщо вибір був вдалий; але якщо ні — лише смерть або тяжка хвороба може звільнити молодь від цього тягаря» [148, с. 109].

Упродовж другої половини XIX ст. у вищих навчальних закладах України поступово сформувалася й усталилася система підготовки науково-педагогічних кадрів, яка набрала цілісного й організаційно завершеного характеру. Збільшилася кількість джерел поповнення професорсько-викладацького складу, вдосконалювалися форми та методи комплектації педагогічного корпусу. Важливим джерелом поповнення став введений у 1863 р. інститут приват-доцентури, який надавав позаштатним викладачам право займатися відповідною діяльністю під контролем професорів. У 1863/1864 навчальному році 8 молодих учених отримали право читати лекції в Київському університеті [119, с. 127]. На думку професора М. Володимирського-Буданова, приват-доцентура «сприяла поповненню університету новими, свіжими силами й шляхом впровадження конкуренції підтримувала творчий потенціал справжніх викладачів» [45, с. 15].

На певному етапі в офіційних колах приват-доцентів розглядали як важливий засіб «розквіту науки і поповнення вчених сил» [6, с. 665]. Водночас окремі професори критикували їх за низький рівень «університетського викладання» та відсутність належної педагогічної підготовки [119, с. 128].

Зважаючи на виявлені недоліки організації приват-доцентури, наприкінці XIX ст. Міністерство народної освіти надало факультетам право здійснювати перевірку наукових і педагогічних якостей осіб, що

претендували на отримання цього звання [26, с. 267]. Було зобов'язано керівництво університетів «суворо слідкувати за тим, щоб цим званням не користувалися особи, котрі не читали лекцій в університеті» [26, с. 268].

Згідно зі статутом 1884 р., у класичних університетах було також запроваджено інститут штатних доцентів. Міністерство освіти розглядало цю інституцію як «розсадник майбутніх сил ученої корпорації університетів» [68 а, с. 209], проте вона не прижилася через недостатню мотивацію для потенційних претендентів. Вже восени 1884 р. посаду штатного доцента було скасовано. Водночас міністерство прийняло рішення: 1) надати звання екстраординарного професора тим, хто здобув популярність «своїми вченими працями й хистом викладання», без обов'язкового наявного докторського ступеня; 2) покласти на доцентів, за необхідності, тимчасове виконання обов'язків вакантних професорських посад [68 а, с. 209].

До кінця XIX ст. одним із провідних напрямів формування науково-педагогічного потенціалу університетів України стало укомплектування викладацького складу власними випускниками. Так, у Київському університеті майже половина професорсько-викладацького корпусу належала до його випускників [45, с. 26], а у Харківському — близько 43 % [146, с. 182].

Історико-педагогічні джерела свідчать, що професорсько-викладацький склад поповнювався переважно випускниками, які захистили магістерські або докторські дисертації, або, за відсутності вченого ступеня, були відомі своїми публікаціями та науково-практичним досвідом [68 а, с. 210].

Ключовим інструментом підготовки науково-педагогічних кадрів став інститут професорських стипендіатів, заснований у 1863 р. Його функціонування полягало в тому, що випускники університетів, які прагнули присвятити себе науково-педагогічній роботі, залишалися при своєму навчальному закладі або направлялися до інших університетів для проходження підготовки до магістерських екзаменів, а також для написання й захисту дисертацій на здобуття ступеня магістра, а згодом — доктора наук.

Зміст, форми та методи підготовки молодих учених у другій половині XIX – на початку XX ст. визначалися університетами й подавалися на розгляд Міністерства народної освіти через попечителів навчальних округів. Здобувачі перебували під наглядом професорів, відвідували лекції та брали участь у практичних заняттях [48, с. 102-103].

Для направлення за кордон найбільш здібних молодих учених у кінці 60-х рр. XIX ст. були розроблені нові правила: кандидатів відбирали ради університетів, переважно з кафедр із гострою потребою у викладачах; перевага надавалася особам із вченими ступенями або з підтвердженим високим рівнем теоретичної підготовки та педагогічними здібностями [131, с. 13-14].

За даними тогочасних педагогічних видань, у 1870 р. в університетах російської імперії налічувалося 67 професорських кандидатів, з яких 16 проходили підготовку за кордоном, а 51 у вітчизняних університетах [48, с. 104]. Зокрема, у Харківському університеті з 1884 по 1894 рр. для підготовки до професорського звання залишалися чи відправлялися за кордон 33 особи, серед яких 3 – з історико-філологічного факультету, 11 – з фізико-математичного, 10 – з юридичного та 8 – з медичного; 24 з них стали професорами або доцентами [37, с. 276].

За даними Міністерства народної освіти, у Київському університеті у 1863–1875 рр. налічувалося 53 професорські стипендіати [72, с. 39]. Рада університету св. Володимира неодноразово піднімала питання про необхідність збільшення їх кількості.

Запрошення іноземних учених також залишалося важливим джерелом поповнення професорсько-викладацького складу. Статут 1863 р. надавав університетам право присвоювати їм ступінь доктора наук без подання дисертації з урахуванням «загальновідомих учених заслуг будь-якої особи» [45, с. 20].

У другій половині XIX ст. кількість іноземних професорів, запрошених до університетів України, помітно скоротилася. Це було зумовлено

насамперед тим, що більшість із них не володіла українською або російською мовами й змушена була читати лекції латинською, що суттєво ускладнювало організацію навчального процесу у вітчизняних закладах вищої освіти.

Одним із основних шляхів укомплектування професорсько-викладацького складу класичних університетів України стало залучення до викладання професорів із Московського та Петербурзького університетів. Так, із дев'яноста новопризначених викладачів Київського університету 58 % становили вихованці російських університетів. Зокрема, з Петербурзького університету були запрошені професори О. Паульсон, М. Авенаріус, П. Алексєєв та інші [72, с. 39].

Станом на кінець XIX – початок XX ст. у Харківському, Київському та Новоросійському вишах ключова увага зосереджувалась на підготовці викладачів із науковими званнями в межах національної системи педагогічної освіти. Слід підкреслити, що процедура наукової атестації викладацького складу вищої школи була остаточно врегульована університетським статутом 1884 р. і залишалася чинною майже без змін до 1917 р. Одночасно ця система постійно ставала предметом гострих наукових дискусій щодо можливих шляхів її вдосконалення [68, с. 46].

У цей же період було законодавчо оформлено інститут аспірантури при університетах. Термін «аспірант» увійшов до активного наукового обігу лише у 1880-х рр. [45, с. 19] У вищих навчальних закладах України тоді ще зберігалася традиційна ієрархія наукових ступенів: дійсний студент – кандидат – магістр – доктор. Водночас науковими вважалися лише два з них – магістр і доктор, а підготовка дисертаційних досліджень виступала «головним рушієм» розвитку університетської науки [6, с. 696].

Отриманню наукового ступеня магістра або доктора передувала тривала процедура складання усних і письмових іспитів, а також публічний захист дисертації. Видавництво праці здійснювалося коштом автора і потребувало значних фінансових витрат. Так, згідно з рішенням Ради Київського університету від 27 лютого 1859 р., кожен претендент на здобуття

ступеня магістра чи доктора мав надати 80 примірників своєї дисертації [72, с. 40].

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. в університетах України простежується виразна тенденція до зростання їхнього наукового потенціалу, що супроводжувалося збільшенням кількості викладачів-науковців. Зокрема, у Київському університеті протягом 1863-1883 рр. 74 викладачі здобули науковий ступінь доктора наук, а 39 – магістра [45, с. 26]. У Новоросійському університеті в період з 1863 по 1874 рр. було підготовлено та успішно захищено 20 докторських і 13 магістерських дисертацій [16, прил. 4а].

Найінтенсивніше зростання наукового потенціалу спостерігалося в Харківському університеті. Протягом другої половини XIX ст. у ньому було успішно захищено 187 докторських та 84 магістерські дисертації. Якщо враховувати весь дореволюційний період, ці показники відповідали приблизно 65 % і 53,5 % від загальної кількості захищених дисертацій у вищих навчальних закладах України [136, с. 162]. Лише у 1899-1917 рр. у Харківському університеті було захищено 84 докторські та 37 магістерських дисертацій (усього 121), що становило майже третину всіх робіт, захищених у цьому закладі з 1805 по 1917 рр. [136, с.245]

Отже, процес формування професорсько-викладацького складу університетів України у XIX – на початку XX ст. був складним і тривалим, відображаючи загальні тенденції розвитку вищої освіти в умовах модернізації імперського суспільства. Спершу університети значною мірою спиралися на іноземних учених, насамперед вихідців із німецьких земель, які заклали основи європейського типу університетської освіти та наукової організації праці. Водночас поступово утверджувалася національна професура, що переймала найкращі освітні традиції та поєднувала їх із потребами українського інтелектуального середовища. У другій половині XIX ст. держава і самі університети розробили дієві механізми підготовки та відтворення науково-педагогічних кадрів – приват-доцентуру, інститут

професорських стипендіатів, систему аспірантури, а також практику підготовки викладачів за кордоном. Попри численні труднощі – хронічну нестачу професорів, низьке матеріальне забезпечення, формалізм бюрократичної системи – університетська професура зуміла зберегти високі наукові стандарти й забезпечити поступовий розвиток академічного життя. До кінця XIX ст. університети України перетворилися на осередки інтелектуальної еліти, де поєднувалися наукові дослідження, педагогічна діяльність і громадське служіння, що стало важливим кроком на шляху становлення національної вищої школи європейського зразка.

Крім виконання своїх прямих посадових обов'язків, українські вчені активно долучалися до громадської та культурно-просвітницької роботи. Співробітники університетів регулярно пратикували позааудиторні форми навчання, що сприяло поглибленню практичних знань студентів. У Новоросійському університеті практична складова навчання поступово набула системного характеру, стаючи важливою частиною підготовки майбутніх науковців. Під керівництвом професора О. Веріго стали звичними навчальні екскурсії на одеські фабрики та заводи, що дозволяло студентам безпосередньо ознайомлюватися з особливостями промислового виробництва Півдня України. Значного поширення набули й виїзні поїздки до Баку, організовані В. Петріашвілі, метою яких було ознайомлення з технологічними процесами нафтовидобування. Геологічні експедиції під керівництвом М. Головкінського забезпечували студентам можливість практично вивчати природні ресурси та геологічну структуру регіонів. Вагомий внесок у розвиток науково-дослідної діяльності студентів зробив також відомий історик-візантолог Ф. Успенський, який заснував Російський археологічний інститут у Константинополі та організовував археологічні поїздки для студентів до Туреччини. Такі практики не лише поглиблювали теоретичні знання, а й сприяли формуванню навичок самостійної наукової роботи та безпосереднього знайомства з пам'ятками давньої культури [74, с. 21, 24].

Професор Харківського університету А. Краснов вважав, що самостійні польові дослідження мають бути обов'язковою складовою освіти майбутніх географів. Він став першим професором географії, який виніс процес навчання безпосередньо у природне середовище. Очевидно, що така активна ініціатива професорсько-викладацького складу мала значний вплив на формування навчально-методичної бази університетів і сприяла підвищенню практичної підготовки студентів [116, с. 35].

У 1843 році було засновано Київську археографічну комісію, у роботі якої активну участь брали професори Університету Святого Володимира. Діяльність комісії мала стратегічне значення для розвитку історичної науки в Україні, оскільки опубліковані нею документи та матеріали стали надійною основою для досліджень історії рідного краю. До початку XX ст. комісія видала вісім частин «Архіву Південно-Західної Росії», кожна з яких об'єднувала кілька томів, а також низку інших видань, що не лише розширювали джерельну базу істориків, а й сприяли формуванню систематичного підходу до наукового вивчення минулого.

Значну роль у розвитку освітньо-культурного середовища відіграв і Олександр Опанасович Потебня. До нього звернувся Харківський університет із пропозицією очолити музей образотворчих мистецтв, що відкривало можливість практичного впровадження культурно-просвітницьких ініціатив. Любов до університету та міста, усвідомлення їхніх потреб і громадських завдань спонукали Потебню прийняти цю пропозицію, попри те, що музейна діяльність була віддаленою від його безпосередніх наукових інтересів. Робота в музеї дозволила йому поєднати наукові та громадські прагнення, формуючи у студентів і ширшого кола освітян навички цілісного сприйняття культурної спадщини та усвідомлення важливості збереження історико-культурних цінностей. За декілька років музей перетворився на важливий центр мистецтва та науково-культурного життя. Сюди були передані колекції І. Бецького та О. Алфьорова, які включали твори видатних художників, серед яких І. Айвазовський, К.

Брюллов, А. ван Дейк, І. Шишкін та інші. Крім того, музей акумулював численні експонати старовини, ужиткового мистецтва, скульптури та ікони, створюючи комплексне уявлення про художню спадщину. При музеї діяла бібліотека, яка містила видання з історії мистецтва та археології, що сприяло науковим дослідженням та освітньому процесу. Щонеділі музей був відкритий для широкої публіки, а його колекції та бібліотека активно використовувалися науковцями й студентами, що забезпечило його статус одного з провідних культурних осередків Слобожанщини та сприяло формуванню освітньо-культурної традиції в регіоні.

Представники наукової інтелігенції університетів активно підтримували середню освіту, сприяли покращенню навчальної та методичної бази, впровадженню сучасних педагогічних методик і використанню наукових досягнень у навчальному процесі.

У 1863–1864 роках при Університеті Святого Володимира відбулися два з'їзди викладачів російської мови та літератури, які стали важливим чинником формування науково-освітнього середовища Києва. Викладачі університету активно залучалися до роботи гімназій під час перевідних та випускних іспитів, брали участь у створенні навчальних підручників і методичних посібників, що сприяло підвищенню якості підготовки учнів. Організація та проведення таких з'їздів сприяли впровадженню нових педагогічних підходів і стандартів у навчальних закладах, а також забезпечували системну взаємодію між університетом і гімназіями. Унаслідок цього Колегія Павла Галагана поступово перетворювалася на новаторську освітню установу, де поєднувалися класичні освітні традиції з передовими науково-методичними практиками, а студенти й викладачі отримували безпосередній доступ до наукових ресурсів університету, що значно розширювало їх освітній і культурний горизонт [72, с. 57].

Професор Харківського університету М. Борисяк, виконуючи обов'язки депутата навчального округу, активно сприяв впорядкуванню мінералогічних кабінетів у гімназіях [37, с. 215], що сприяло підвищенню якості природничої

освіти та розвитку науково-методичної бази навчальних закладів. Професор Є. Редін заснував «Товариство допомоги учням нижчих шкіл Харкова», а М. Сумцов опікувався Пушкінською школою, забезпечуючи системну підтримку освітніх ініціатив. Завідувач кафедри фізики, професор А. Шимков, був членом попечительської ради «Харківського товариства нагляду за безпритульними сиротами» та заснував нижчу сільськогосподарську школу для сиріт, яка поєднувала практичне навчання з соціалізацією дітей. Діяльність професора також охоплювала науково-освітні проекти: він став фундатором збірника «Публічних курсів при Харківському університеті з природознавства і його додатків» [37, с. 218] і протягом 1896-1900 рр. сам викладав на цих курсах фізику, сприяючи поширенню знань серед широкого кола слухачів.

У той самий період професор В. Перетц читав курси з історії європейського театру та драми у Київській музично-драматичній школі М. В. Лисенка, активно сприяв М. Старицькій у підготовці та проведенні вистав, брав участь в екзаменаційних комісіях і виконував обов’язки театрального критика [143, с. 71]. Його діяльність і діяльність інших професорів створювала багаторівневу систему культурно-освітнього впливу, у межах якої студенти та широке коло слухачів отримували доступ до сучасних наукових знань, практичних навичок і культурних цінностей, що значно зміцнювало науково-освітнє середовище Харкова та Києва.

Працівники університетів брали активну участь у створенні нових вищих навчальних закладів, що стало яскравим проявом громадсько-політичної активності наукової інтелігенції. Така діяльність мала системний характер: вона охоплювала організаційно-адміністративну роботу, розробку освітніх програм, підготовку викладацьких кадрів і забезпечення наукового супроводу навчального процесу. Завдяки цьому формувалося стійке науково-освітнє середовище, яке сприяло підвищенню культурного та інтелектуального рівня регіонів. Залучення університетських працівників до створення нових навчальних закладів відображало не лише прагнення до

поширення знань, а й активну участь науковців у суспільно-політичному житті, що посилювало роль університетів як центрів формування освіченої та громадсько свідомої еліти. По-перше, така діяльність сприяла формуванню нових центрів освіти, науки та культури, прискорювала процеси модернізації суспільства й підвищувала значення інтелігенції у громадському житті. По-друге, новостворені заклади забезпечували продовження кращих демократичних освітніх традицій завдяки активній участі університетської громади, водночас протидіючи надмірній державній бюрократії. По-третє, вони відкривали нові наукові й технічні напрями. У 1898 році в Києві було відкрито другий вищий навчальний заклад — Політехнічний інститут, ініціаторами створення якого виступили професори М. Бунге, С. Реформатський, Г. Де-Метц та інші. Вони не лише організовували науково-педагогічну діяльність у новоствореному закладі, а й впроваджували передові методики викладання, що забезпечувало підготовку висококваліфікованих спеціалістів у галузі техніки та інженерії. У 1906 році за ініціативою професора М. Довнар-Запольського в Києві були відкриті Вищі комерційні курси, які вже у 1908 році трансформувалися на Комерційний інститут. Директором закладу став М. В. Довнар-Запольський, а педагогічну діяльність забезпечували переважно викладачі університету та Політехнічного інституту, серед яких були Д. Граве, К. Воблий, Б. Делоне, К. Дементьєв та інші.

Заснування цих навчальних установ відіграло ключову роль у розвитку економічної та технічної освіти в Україні. Вони забезпечували системну підготовку фахівців, здатних відповідати на потреби промисловості та комерції, сприяли поширенню наукових знань і методичних підходів серед студентів, а також закріплювали за Києвом статус одного з провідних освітніх і наукових центрів регіону. Інтеграція викладачів університету у роботу нових закладів дозволяла поєднувати академічну наукову підготовку з практичними навичками, формуючи комплексну систему освіти, що відповідала сучасним економічним і соціальним викликам [101, с. 164].

Подібну роль у розвитку освіти та науки відігравали професори Харківського та Одеського університетів у заснуванні технологічних, сільськогосподарських та інших фахових вишів.

На початку XX століття в Україні сформувався новий формат культурно-просвітницької діяльності науковців — робітничі університети. Перший такий заклад було засновано в Харкові на базі вечірніх курсів для робітників, що діяли з 1900 року. Завдяки активній участі викладачів Харківського університету та Харківського технологічного інституту під керівництвом професора А. Краснова, звичайні вечірні курси поступово перетворилися на поважний освітній заклад. Очоливши університет, А. Краснов залучив до читання лекцій найкращі наукові кадри міста. На безоплатній основі у робітничому університеті працювали 52 викладачі, серед яких були вчителі гімназій та професори А. Лебедєв, А. Бріо, І. Осипов, В. Данилевський і А. Шишков [60, с. 50].

Робітничий університет забезпечував системне поєднання теоретичних знань і практичних навичок, надаючи широкому колу слухачів можливість безпосереднього доступу до сучасних наукових досліджень. Така форма освіти сприяла формуванню наукової та культурної інтелігенції, а також стимулювала громадську активність робітників і підвищення загального культурного рівня населення.

Значну роль у пропагуванні знань і розвитку освітньо-культурного середовища відігравали науково-популярні часописи, що виходили завдяки активній громадській позиції вчених. Журнал «Київська старовина», що видавався в Києві в 1882–1906 рр., об’єднував у колективі співробітників і авторів таких професорів, як В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, С. Голубєв та інших. З 1881 року в Харкові виходила ліберальна щоденна газета «Південний край» («Южный край»), редакторами якої були А. Краснов та А. Стоянов. На початку 1880-х рр. у місті також з’явилися літературно-громадський журнал «Мир» під редакцією професора А. Шимкова та

«Статистичний листок», редактором якого був професор І. Сокальський [60, с. 50].

Через робітничі університети і періодичні видання науковці забезпечували широке поширення знань, формуючи свідоме й освічене суспільство, що сприяло подальшому розвитку наукового середовища та культурних ініціатив у великих містах України. Ці інституції стали важливим чинником інтеграції академічної науки і практичної освіти, створюючи платформу для взаємодії викладачів, студентів і широкого кола слухачів, що в кінцевому результаті зміцнювало роль України як регіонального центру освіти і науки.

Періодичні видання стали ефективним засобом популяризації наукових знань та передових громадських ідей серед освіченого населення. Вони дозволяли донести до широкої громадськості результати наукових дискусій, обговорюваних раніше лише в університетських аудиторіях та спеціалізованих журналах.

Важливим проявом громадської активності харківської інтелігенції стало створення «Народної енциклопедії», яка мала на меті підготувати доступні відомості про природу та суспільство. Ініціатором цього проекту виступив професор Д. Данилевський, а до підготовки видання були залучені професори А. Анциферов, Д. Багалій, П. Будрин та близько 150 інших науковців [37, с. 214]. Упродовж 1908–1914 рр. було видано 10 томів енциклопедії. «Народна енциклопедія» порівнювалась з «Енциклопедією наук, мистецтв і ремесел» під редакцією Д. Дідро у Франції, оскільки об’єднувала представників різних філософських і суспільно-політичних переконань для підготовки різноманітних статей із різних галузей знань. Таким чином, загальноєвропейські тенденції культурно-просвітницької діяльності знайшли своє відображення у практиці українських науковців.

Прогресивно налаштована частина викладацьких колективів університетів активно підтримувала організацію вищої освіти для жінок та реалізацію ґендерної політики. Так, у 1861 році Вчена рада Університету

Святого Володимира схвалила допуск жінок до навчальних занять разом із чоловіками. Заснування Київських вищих жіночих курсів пов’язують із професором В. Іконниковим, який став першим директором закладу та одним із фундаторів жіночої освіти в Україні. Фінансування курсів здійснювалося за рахунок внесків студенток і громадських донатів, оскільки державне забезпечення не передбачалося. Професорсько-викладацький корпус формували професори університету, серед яких були В. Антонович (російська історія) та Ф. Фортинський (історія середніх віків) [46, с. 81].

Період політичної реакції 1880-х років ознаменувався фактичною ліквідацією вищої жіночої освіти в російській імперії, що стало значним регресом у соціальному та культурному житті. Кульмінацією цього процесу стало скасування набору на курси в 1886 році, а вже до 1889 року вони остаточно припинили свою діяльність. Незважаючи на короткий термін функціонування, ці курси встигли забезпечити вищу освіту понад тисячі жінок. Поворотним моментом став 1906 рік, коли за ініціативи та поданням професорського корпусу Києва Міністерство народної освіти дало згоду на відновлення Київських вищих жіночих курсів. Нова інституція включала два ключові відділення: історико-філологічне та фізико-математичне. Через рік їх було доповнено юридичним відділом, що свідчило про розширення освітніх потреб та можливостей.

Навчальні програми курсів були еквівалентні університетським стандартам, а викладацький склад переважно формувався з професорів Імператорського університету св. Володимира. Зокрема, професор Володимир Перетц читав низку важливих дисциплін: загальний курс давньоруської літератури, вступ до історії літератури, церковнослов’янську мову, діалектологію та слов’янсько-руську палеографію. Професор Перетц відіграв не лише академічну, а й громадянську роль: у 1907 році він демонстративно залишив курси, висловлюючи протест проти рішення керівництва, яке відмовилося поновити на навчанні слухачок, відрахованих за «неблагонадійність». Паралельно Перетц брав активну участь у роботі

приватних Вищих жіночих курсів Аделаїди Жекуліної, які також залучали провідних науковців. Серед викладачів цих приватних курсів були такі визначні постаті, як Дмитро Граве (математика) та Олексій Северцов (біологія).

Керівну функцію в Київських вищих жіночих курсах обіймав професор Григорій Суслов, який був деканом фізико-математичного відділу у 1906–1910 роках, а з 1910 до 1918 року — директором усієї установи.

Важливим етапом розвитку стало відкриття медичного відділу в 1907 р., що відбулося завдяки ініціативі групи професорів медичного університету, включаючи Володимира Високовича та Павла Морозова. Згодом цей відділ було реорганізовано в окремий Жіночий медичний інститут [56, с. 45].

Впродовж XIX ст. викладачі університетів, співпрацюючи з державою та університетами, активно підтримували розвиток публічних бібліотек. Зокрема у 1894 р. шляхом таємного голосування головою правління громадської бібліотеки було обрано проф. Д. Багалія, його вродовж тривалого часу переобирали на цю посаду. У 1906 р., замість нього було обрано проф. О. Грузинцева. Ще одним форматом позааудиторної роботи стало керівництво студентськими науковими гуртками, що сприяло розвитку наукових інтересів молоді та формуванню її дослідницьких навичок.

Університетські науковці займалися не тільки теоретичною, а й практичною діяльністю, пов’язаною з найрізноманітнішими сферами міського життя.

Серед найсуттєвіших здобутків професора Новоросійського університету, а пізніше — Харківського університету, Л. Ценьковського слід відзначити його визначальну роль у впровадженні вакцинопрофілактики сибірської виразки. У 1882 році Лев Семенович, діючи фактично на власному ентузіазмі та без будь-якої урядової підтримки, заснував бактеріологічну лабораторію при Харківському ветеринарному інституті[1]. Цей крок став

одним із перших практичних проявів становлення бактеріологічних досліджень на теренах України.

У 1886 році професор Новоросійського університету І. Мечников створив в Одесі першу бактеріологічну станцію в межах російської імперії, що стала важливою науково-практичною базою для розроблення ефективних методів боротьби зі сказом[2]. Саме діяльність цієї інституції заклала підвалини формування вітчизняної школи мікробіології.

Вагомим є й внесок професора М. Ф. Гамалії, котрий, спираючись на досвід попередників, започаткував формування протиепідемічної служби у війську. Його ініціативи охоплювали створення спеціалізованих бактеріологічних загонів для потреб фронту, а також розроблення комплексної системи профілактики холери у міських населених пунктах, яка ґрунтувалася на методах знезараження питної води.

У контексті розвитку санітарно-епідеміологічної справи варто звернути увагу й на діяльність приват-доцента Харківського університету П. Лащенка, який оприлюднив аналітичні матеріали щодо лікарняно-санітарної організації міста та поширення інфекційних хвороб серед його мешканців. Його праця «Черевний тиф у Харкові» та публікації на сторінках журналу, який він редагував [20, с. 71], стали цінним внеском у формування наукових уявлень про епідемічну ситуацію в Харкові кінця XIX століття.

Роль університетських медичних факультетів у розвитку системи охорони здоров’я на українських землях того часу є надзвичайно значущою. Їхня діяльність не лише сприяла підготовці фахівців, але й забезпечувала надання медичної допомоги населенню. Зокрема, за архівними даними, протягом двох місяців 1872 року в офтальмологічній клініці Харківського університету було прийнято понад 800 пацієнтів і виконано 56 оперативних втручань, що засвідчує високий рівень організації медичної практики при університетських клініках [90, с. 80].

Численні науково-технічні та освітні товариства, створені за ініціативою наукової інтелігенції, відігравали помітну роль у підвищенні

загальної культурної та освітньої свідомості населення. Вагому діяльність у розбудові системи громадського медичного піклування здійснював професорсько-викладацький колектив медичного факультету Київського університету, який активно долучався до роботи Товариства київських лікарів та Товариства боротьби з інфекційними захворюваннями, надаючи їм організаційну й практичну підтримку. Важливим прикладом організаційної ініціативи став 1909 рік, коли за пропозицією професора Харківського університету І. Оболенського було засноване «Товариство швидкої медичної допомоги», у керівництві якого брали участь відомі професори О. Погорілко, М. Кульчицький та М. Тринклер. Діяльність товариства була спрямована не лише на медичну допомогу, а й на вдосконалення інфраструктури: його члени порушили перед міською думою питання будівництва другого будинку-притулку, а ініціатива І. Оболенського стала підставою для відкриття у 1910 році станції швидкої допомоги на базі Олександрівської лікарні в Харкові, для якої вже у 1913 році було зведено окрему будівлю. Важливою складовою розвитку громадської медичної ініціативи на українських землях кінця XIX — початку XX століття стала діяльність окремих представників університетського середовища. Зокрема, професор І. Троїцький виявив значну активність у сфері соціальної медицини, будучи членом товариства «Краплина молока». Зусилля цього об’єднання були спрямовані на покращення умов охорони материнства та дитинства, а також на підвищення санітарної культури населення.

Товариство організовувало консультаційні пункти для матерів у акушерських лікарнях, земському пологовому будинку та у лікарні «Допомога породіллям», де жінкам надавали поради щодо догляду за новонародженими, грудного вигодовування та профілактики дитячих захворювань. Активна участь І. Троїцького у діяльності цієї організації засвідчує, що представники університетської спільноти не обмежувалися виключно академічною роботою, а брали безпосередню участь у практичному вирішенні суспільно-медичних проблем, сприяючи

формуванню традицій соціальної відповідальності в українському медичному середовищі. Загалом, подібні товариства не лише забезпечували практичну медичну допомогу, а й сприяли поширенню медичних знань серед населення, формуючи основу для системного розвитку охорони здоров'я та підвищення соціальної культури [72, с. 53].

Співробітники Київського університету відігравали активну роль у розвитку науки та культури, беручи участь у діяльності різних громадських організацій. Важливим чинником у розвитку технічної науки й промисловості на українських землях у другій половині XIX століття стало київське відділення Російського технічного товариства. До його складу входили провідні науковці університету, які спрямовували свої зусилля на підтримку інноваційних технічних розробок та підвищення рівня промислового виробництва. Товариство організовувало численні публічні лекції та бесіди, метою яких було не лише поширення знань про сучасні технічні досягнення, а й формування інженерної культури серед широких верств населення. Окрім освітньої діяльності, члени товариства активно фінансували експериментальні роботи та наукові дослідження, що сприяло прискоренню впровадження нових технологій у виробництво. Водночас вони займалися підготовкою до видання спеціалізованого технічного словника, який мав стати важливим довідником для фахівців та сприяти уніфікації термінології в галузі техніки й промисловості [82, с. 59]. Особливу увагу приділяли впровадженню інновацій у виробництво нових машин і механізмів для видобутку корисних копалин, розвиток систем зв'язку, транспортної інфраструктури та шляхів сполучення, що сприяло модернізації економіки та промисловості.

Паралельно з науково-технічною діяльністю значну роль у формуванні культурної свідомості населення відігравали археологічні з'їзди, що проводилися на території України. Шість із зазначених з'їздів, зокрема III та XI, що відбулися у Києві у 1875 та 1899 роках відповідно, VI в Одесі у 1884 році, XII у Харкові у 1902 році та XIV у Чернігові у 1908 році, мали широкий

культурний та громадський резонанс. До підготовчих комітетів цих заходів залучалися не лише науковці, а й письменники, поети та інші громадські діячі, що сприяло більшій популяризації ідей і тем, які обговорювалися на з'їздах. Ці зібрання відігравали важливу роль у збереженні культурної спадщини українського народу: вони сприяли реставрації пам'яток архітектури, організовували збір рукописів, стародруків, ікон, церковних реліквій, картин та монет, а також стимулювали заснування нових музеїв, які стали осередками культурного збереження та наукових досліджень.

Особливої уваги заслуговують археологічні музеї при Київській духовній академії, Київському університеті та Київському музеї старожитностей і мистецтв. Їхнє заснування стало можливим завдяки активній участі низки видатних професорів і науковців, зокрема В. Антоновича, М. Біляшівського, В. Іконникова, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, М. Петрова, П. Лебединцева та інших, які внесли вагомий внесок у розвиток археологічної науки та збереження історико-культурної спадщини [49, с. 133-134].

Загалом діяльність університетських науковців у технічній та культурній сферах демонструє комплексний підхід до розвитку суспільства: просування наукових знань і технічних інновацій йшло пліч-о-пліч із збереженням історичної та культурної спадщини, створюючи основу для модернізації й інтелектуального зростання населення.

Вчені університетів, зокрема хіміки та природознавці, відігравали важливу роль у вирішенні практичних завдань, пов'язаних із розвитком промисловості та сільського господарства України. У промисловій сфері їхні дослідження сприяли модернізації виробництва в цукровій, металургійній та інших галузях: професор М. Бунге розробляв методи очищення дніпровської води, а професор К. Феофілактов консультував підприємців щодо видобутку корисних копалин, буріння свердловин і організації водопостачання міст Правобережжя [111, с. 17-18].

Практична значущість наукових досліджень підтверджується прикладом професорів Харківського університету М. Борисяка та М. Бекетова, які 1864 року досліджували березовські мінеральні води та надали рекомендації щодо їх використання, а під час будівництва Харківського міського водогону застосовувалися наукові поради професорів М. Леваковського та О. Гурова [52, с. 148-149].

Не менш важливим був внесок університетських фахівців у сільське господарство. Професор кафедри зоології П. Степанов розробляв заходи боротьби зі шкідниками рослин та досліджував біологію й поширення хлібного жука в південних регіонах країни [47, с. 85]. У 1902 році професор М. Косач започаткував організацію метеорологічної мережі та створення сигнального бюро прогнозу погоди, що дозволяло захищати посіви від посух, повеней та заморозків [57, с. 131].

Загалом діяльність університетських вчених демонструє комплексний підхід до розвитку країни: поєднання наукових досліджень із практичними рекомендаціями для промисловості та аграрного сектора сприяло модернізації економіки, підвищенню ефективності виробництва та захисту природних ресурсів, одночасно формуючи науково-обґрунтовану систему розвитку суспільства.

Викладачі кафедри політекономії Харківського університету активно займалися систематичними статистичними дослідженнями, що охоплювали різні аспекти життя міста — зокрема, демографічну ситуацію, розвиток промислового виробництва, стан торгівлі та діяльність навчальних закладів. Отримані дані мали суттєве практичне значення, оскільки використовувалися для обґрунтування та вдосконалення економічної й соціальної політики в регіоні, сприяючи більш ефективному плануванню розвитку міської інфраструктури та соціальної сфери. Аналіз бюджету робітників і селян, складу родин, харчування, землеволодіння та санітарних умов дозволяв громадським діячам впроваджувати заходи щодо вдосконалення фабричного

та робітничого законодавства, а також покращення роботи санітарних і медичних установ.

Серед ключових учасників Харківського губернського статистичного комітету варто відзначити професорів Г. Цехановецького, Д. Багалія та І. Сокальського. За ініціативою останнього була створена спеціальна комісія для вивчення кустарних промислів Харківської губернії [91, с. 24-24], результати роботи якої дозволили земствам надавати практичну підтримку підприємцям, сприяти виходу продукції на ринок і стимулювати конкуренцію з фабричною промисловістю. Дослідження продемонстрували, що розвиток малого бізнесу не лише підвищує добробут населення, а й сприяє зменшенню аграрного перенаселення та урбанізації, а також забезпечує збереження народних промислів.

Таким чином, діяльність університетських науковців у статистичній та економічній сферах поєднувала академічні дослідження з практичним впливом на економіку та соціальне життя регіону, формуючи комплексну систему розвитку суспільства на основі науково обґрунтованих даних.

Науковці університетів відігравали помітну роль не лише у розвитку науки та техніки, а й у сфері суспільного та державного життя. Винаходи університетських дослідників мали потенційне застосування у військовій безпеці: зокрема, видатний український учений і громадський діяч М. Д. Пильчиков продемонстрував широкі можливості використання радіо в різних галузях діяльності людини.

Активна громадянська позиція науково-педагогічних працівників проявлялася у роботі органів самоврядування міських дум, земств та Державної думи. У період з 1893 по 1917 рік у Харківській міській думі посади гласних займали не менше двадцяти п’яти професорів та доцентів Харківського університету. Зокрема, видатний історик і громадський діяч М. Сумцов був обраний на цю посаду п’ять разів поспіль, а Д. Багалій – чотири. Інші відомі науковці, зокрема М. Дорофєєв, В. Левитський, І. Оболенський, М. Салтиков та М. Свєтухін, виконували обов’язки гласних по три терміни

кожен. Важливою постаттю у міському самоврядуванні був О. Погорєлко, який очолював Харків у ролі міського голови протягом дванадцяти років.

Активна участь представників університетського середовища в міській думі свідчить про їхній вагомий внесок у розвиток місцевого самоврядування, а також у формування політики міста, що мало значний вплив на соціально-економічний розвиток Харкова у зазначений період. Членами міської управи були О. Брандт та М. Дорофєєв [57, с. 131]. Ці факти засвідчують високий авторитет харківських професорів та визнання їх професійного внеску в суспільне життя.

У Києві викладачі Університету Св. Володимира, М. Бунге та О. Кістяківський, також брали активну участь у міському самоврядуванні. Ініціативи представників університетської спільноти сприяли відкриттю у Києві контори Державного банку, що стало важливим кроком у розвитку місцевої фінансової інфраструктури. Завдяки цьому з’явилися перші приватні банки та комерційні установи, які відіграли значну роль у формуванні стабільної економічної бази міста.

У 1910 році представника Харківського університету, відомого історика та громадського діяча Дмитра Багалія, обрали членом Державної Ради в Санкт-Петербурзі. У цій посаді він активно відстоював освітні інтереси університетів, зокрема добивався покращення умов навчання та розвитку наукових закладів, що було надзвичайно важливим для зміцнення системи вищої освіти в російській імперії.

Таким чином, діяльність університетської професури демонструє комплексний вплив на розвиток суспільства: наукові здобутки та винаходи поєднувалися з активною участю у місцевому та державному самоврядуванні, що забезпечувало модернізацію освіти, економіки та соціальної структури регіону [1, с. 147].

Представники української інтелігенції активно боролися за визнання української мови як рівноправної у вищих навчальних закладах, розглядаючи це як важливий чинник національного розвитку. У період революції 1905–

1907 рр. та лібералізації політичного режиму російської імперії царський уряд переглянув ставлення до української мови та культури. Було створено комісію при Комітеті міністрів Російської академії наук для вивчення становища української мови, у роботі якої брали участь науковці українських університетів. У 1906 році цензурні обмеження на українську мову було скасовано, що відкрило нові можливості для її використання в освіті та науці.

Прогресивні представники професорсько-викладацького складу, зокрема А. Лобода, В. Перетц та М. Сумцов, активно підтримували ідею впровадження курсів з української літератури та історії. Вони також виступали за створення кафедр українознавства в університетах, прагнучи посилити роль національної культури у вищій освіті та сприяти розвитку української гуманітаристики. Незважаючи на подальші політичні репресії, ці ініціативи стали першими практичними проявами українського національно-визвольного руху у сфері освіти, сприяючи розвитку наукової традиції та формуванню національної самосвідомості [57, с. 132].

У другій половині XIX ст. роль науки в суспільному житті істотно зросла, що зумовило активне розширення просвітницької діяльності університетської професури. Викладачі та наукові працівники докладали значних зусиль для підвищення культурно-освітнього рівня населення, організовуючи численні публічні лекції та створюючи розгалужену мережу спеціалізованих наукових, культурних і освітніх інституцій. Серед найважливіших установ цього спрямування були Київська археографічна комісія, що займалася збором, збереженням та публікацією історичних документів, а також Київські і Харківські архіви, які відігравали ключову роль у систематизації джерел історії та культури.

Окрім цього, науковці активно долучалися до роботи музеїв, бібліотек, народних університетів і товариств поширення грамотності, що сприяло не лише збереженню культурної спадщини, а й розширенню освітніх можливостей для широких верств населення. Така діяльність мала важливе соціальне значення, оскільки стимулювала розвиток національної

самосвідомості та формування освіченого громадянського суспільства. Особлива увага приділялася підтримці малозабезпечених верств населення, при цьому частина методів запозичувалася з досвіду західноєвропейських просвітників.

Прогресивна інтелігенція активно залучалася до видання книг, брошур, наукових журналів і газет, популяризуючи наукові досягнення та пропагуючи власні громадсько-суспільні концепції. Значною була також робота з підвищення рівного доступу жінок до освіти та організації жіночих навчальних закладів у Києві, Одесі та Харкові, що стало важливою складовою національного та культурного розвитку.

Практична діяльність науковців була тісно пов’язана з їхнім вагомим внеском у розвиток економіки, промисловості, транспорту, сільського господарства, охорони здоров’я та системи державного управління. Винаходи, інженерні проєкти та новітні методики, розроблені у наукових колах, активно впроваджувалися в різноманітні галузі суспільного життя, сприяючи модернізації та підвищенню ефективності виробничих і управлінських процесів.

Крім того, участь науковців у роботі Державної думи, різноманітних державних установ та органів місцевого самоврядування надавала їм можливість безпосередньо впливати на вирішення ключових питань освіти, економіки, розвитку правової культури, благоустрою міст і демократизації суспільства. Така діяльність підкреслює інтегровану роль наукової інтелігенції у формуванні соціально-політичного та економічного розвитку країни в цей період.

Таким чином, університетські науковці формували комплексну систему впливу на розвиток суспільства, поєднуючи академічні дослідження, освітню та просвітницьку діяльність із практичними здобутками та активною громадянською позицією. Їхня робота користувалася широкою підтримкою та визнанням суспільства, створюючи підґрунтя для модернізації та культурного піднесення країни [57, с. 132].

Отже, становлення професорсько-викладацького складу університетів України впродовж XIX – початку XX ст. мало складний і багатовекторний характер. Спочатку воно спиралося на залучення іноземних учених, здебільшого з німецьких земель, які заклали підвалини університетської науки. З другої третини XIX ст. простежується поступова націоналізація професорського корпусу та формування власних наукових шкіл. Запровадження інституту приват-доцентури, професорських стипендіатів та аспірантури сприяло оновленню викладацьких кадрів і підвищенню рівня їхньої підготовки. Незважаючи на матеріальні труднощі й кадровий дефіцит, університетська професура забезпечила становлення системи наукових ступенів, розвиток академічної культури й утвердження авторитету науки в суспільстві. У другій половині XIX ст. діяльність викладачів вийшла далеко за межі навчальних аудиторій: вони стали активними учасниками культурно-просвітницьких, наукових і громадських ініціатив, сприяли організації нових навчальних закладів, розвиткові жіночої освіти, музейної справи, громадської медицини та наукової періодики. Таким чином, професорсько-викладацький корпус університетів України перетворився на провідну інтелектуальну силу, що формувала науковий, культурний і моральний потенціал нації, забезпечуючи тяглість європейських освітніх традицій у національному контексті.

РОЗДІЛ 3. СТУДЕНТСТВО УНІВЕРСИТЕТІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД, СТАНОВИЩЕ ТА ОСВІТНЯ ПІДГОТОВКА

У другій половині XIX – на початку XX ст. університети України, що входила до складу російської імперії, відігравали провідну роль у розвитку освіти, науки та суспільної думки. Київський, Харківський і Новоросійський (Одеський) університети стали важливими осередками формування інтелектуальної еліти, де поєднувалися імперські освітні стандарти та прагнення до національного і культурного самовираження. Саме тут визрівали нові соціальні й світоглядні орієнтири молоді, формувався майбутній прошарок української інтелігенції.

Разом із тим студентство залишалося однією з найбільш контрольованих соціальних груп. Урядова політика, спрямована на централізацію та уніфікацію системи освіти, обмежувала автономію університетів, зводячи виховний процес до засобу зміцнення державної дисципліни й ідеологічної лояльності. Держава розглядала студентів як потенційно небезпечну верству, схильну до впливу ліберальних і революційних ідей, що зумовило розгортання системи поліцейського нагляду та жорсткої регламентації їхнього життя.

Вивчення студентського середовища українських університетів дає змогу простежити соціальні, національні й освітні процеси, які визначали розвиток вищої школи на українських землях. Аналіз соціального складу, матеріального становища, правового статусу та навчального процесу дозволяє виявити взаємозв’язок між політикою імперської влади, внутрішнім життям університетів і поступом українського суспільства загалом.

На початковому етапі студентство поділялося на дві основні категорії – тих, хто навчався за власний кошт, і так званих казеннокоштних студентів. Останні перебували на державному утриманні, проживали у спеціально

відведених університетських приміщеннях (гуртожитках) і користувалися повним пансіоном. Починаючи з середини XIX ст., у студентському середовищі поступово зростала кількість так званих сторонніх або вільних слухачів, які мали можливість відвідувати лекції без обов'язкового складання іспитів чи проходження повного навчального курсу.

Після зарахування до університету вступник набував статусу студента лише після особистої зустрічі з ректором. Така аудієнція відбувалася урочисто: новоприйнятий студент мав з'явитися у встановленій формі – у мундирі зі шпагом, представитися та потиснути руку керівникові закладу. Ця традиція зберігалася аж до початку XX ст., символізуючи належність до академічної спільноти. Перед початком навчання першокурсники обов'язково підписували університетський статут, що розцінювалося як своєрідна присяга на вірність вимогам і правилам установи. Упродовж навчання повсякденне життя студентів суворо регламентувалося адміністрацією, яка здійснювала постійний контроль за їхньою поведінкою і дозвіллям.

Загалом державна політика щодо студентів у російській імперії мала виразно опікунсько-обмежувальний характер. Влада розглядала молодь як соціально несталу і потенційно небезпечну групу, що потребувала постійного нагляду. Цю позицію активно підтримували консервативні кола, які поширювали уявлення про студента як недосвідчену людину, своєрідну *tabula rasa* (з лат. – «чиста дошка»), яка, через відсутність життєвого досвіду та критичної самостійності, легко піддається зовнішнім впливам [120, с. 133].

Вважалося, що студент легко піддається антиурядовій агітації та може бути втягнутий у деструктивну або навіть протиправну діяльність. З огляду на це урядові кола дійшли висновку, що найефективнішим способом протидії таким явищам є запровадження жорсткішого режиму у вищих навчальних закладах, а також посилення адміністративного контролю над студентським середовищем, що мало стримати чи принаймні обмежити поширення небажаних тенденцій [28, с. 3-5]. Таким чином, студент фактично опинявся у

становищі підданого, позбавленого елементів особистої свободи, що суперечило його віковим, інтелектуальним та соціальним характеристикам.

Правовий статус студентів у російській імперії зазнавав постійного уточнення та регламентації, починаючи від університетського Статуту 1804 р. і численних відомчих розпоряджень Міністерства народної освіти, до положень інших міністерств і статутів окремих вищих шкіл. Упродовж XIX ст. цей процес розвивався переважно у напрямку посилення державного контролю, обмеження академічних і громадянських прав студентів. Лише під впливом суспільних змін початку XX ст., активізації студентського руху та революційних подій 1905-1907 рр. відбулося часткове пом'якшення системи [58, с. 12].

Обсяг прав студентів залишався доволі вузьким. До них належали можливість вибору навчального закладу, дисциплін для опанування, перехід до іншого університету, а також право на отримання матеріальної підтримки – звільнення від плати за навчання, призначення стипендії чи надання гуртожитку. Державна допомога надавалася лише за умови відмінного навчання та бездоганної поведінки. Після завершення курсу студенти, які успішно складали державні іспити, здобували право на посаду в державній службі та відповідний класний чин згідно з Табелем про ранги. Відповідно до успішності навчання, випускники отримували спочатку XIV клас, а згодом – XII (губернський секретар) або X (колезький секретар). Присвоєння цих класів визначало соціальний і професійний статус молодих спеціалістів у державній службі, надаючи їм відповідні посадові права та привілеї. Система ранжування була важливим інструментом державного управління, оскільки формувала адміністративну ієрархію та закріплювала взаємозв'язок між освітою, службовим становищем і соціальним престижем. Ця практика зберігалася до 1917 р., впливаючи на формування майбутньої інтелектуальної та адміністративної еліти російської імперії [53, с. 67].

Разом з тим обов'язки студентів були надзвичайно детально регламентовані та викладені у численних «Правилах». До основних вимог

входило неухильне дотримання університетських регламентів, підпорядкування адміністрації, сумлінне ставлення до навчального процесу, зразкова поведінка, охайний зовнішній вигляд та носіння форменого одягу. Крім того, студенти мали відпрацювати на державній службі визначений строк після завершення навчання. Така сувора система обов'язків мала на меті не лише забезпечити дисципліну, а й формувати у молоді почуття відповідальності, лояльності до держави та належності до адміністративної і професійної еліти. Водночас вона відображала авторитарний характер імперської освітньої політики, де виховання студента нерозривно поєднувалося з контролем над його поведінкою, соціальним становищем і майбутньою кар'єрою. Студентам заборонялося відкрито схвалювати або засуджувати дії викладачів, що ще більше підкреслювало підпорядкований характер їхнього становища [53, с. 67].

Наприкінці XIX ст. статус студентів, як і раніше, часто трактувався владою за аналогією з військовими вихованцями. Це підтверджували, зокрема, циркуляри Міністерства народної освіти, серед яких – «Правила віддачі честі студентами університетів царській сім'ї, опікуну навчальної округи, професорам» [53, с. 67].

Прагнення до суворішої дисципліни у вищій школі наприкінці XIX ст. виявлялося навіть у нормативних документах, що встановлювали правила поведінки студентів. Так, у циркулярі Міністерства народної освіти «Правила віддачі честі студентами університетів царській сім'ї, опікуну навчальної округи, професорам» (1885 р.) та у розпорядженні «Про запровадження для студентів університетів правила складання іспитів, які існують у Військовій академії» (1887 р.) чітко простежується тенденція до військової уніфікації університетського життя. У «Правилах про прийом у студенти університетів» 1885 р. вже у першому параграфі наголошувалося, що одружені особи не можуть бути прийняті до університету; лише після 1906 р. це обмеження було скасоване.

Абітурієнти, незалежно від свого соціального походження – навіть представники дворянських родин чи високого чиновництва – зобов'язані були подавати до університету не лише навчальні документи, а й довідку про «схвальну поведінку» від поліційної влади. На початку XX ст. запроваджено нові правила прийому, відповідно до яких першочергове право на вступ надавали особам із бездоганною характеристикою від поліції, які не брали участі в громадських організаціях і політичному житті. Така ж перевага поширювалася на випускників гімназій [112, с. 21]. До початку навчання кожен студент мав також отримати офіційне свідоцтво на проживання в місті, де містився університет.

Система дисциплінарних покарань для студентів у XIX ст. відзначалася винятковою суворістю. За порушення навчального режиму чи прояви самодіяльності, які трактувалися як порушення дисципліни, передбачався широкий спектр стягнень – від короткочасного ув'язнення у карцері до арешту в міському казематі. Подекуди, за давнішньою традицією, застосовувалися тілесні покарання. У 1840-х рр. у Київському університеті зафіксовано випадки, коли відрахованих студентів передавали до військової служби у якості рядових. На початку XX ст. дисциплінарна система була вже детально кодифікована: до переліку покарань входили зауваження, догани (звичайна або з внесенням до штрафної книги), арешт у карцері від однієї доби до чотирьох тижнів, попередження про можливе виключення, тимчасове відрахування на термін від одного до трьох років із правом поновлення, а також остаточне виключення з університету. Після дворазового внесення до штрафної книги студент автоматично підлягав відрахуванню [126, с. 11].

У 30-х рр. XIX ст., у межах загальної політики боротьби з поширенням західноєвропейських ідей, у російській імперії почав формуватися ще жорсткіший підхід до контролю над освітнім середовищем. Відповідно до нових інструкцій, виданих у середині XIX ст., було суттєво посилено вимоги до дисципліни, яка дедалі більше набувала рис військової регламентації.

Студентам категорично заборонялося вступати до будь-яких таємних товариств чи гуртків, а також читати літературу, яку влада визнавала «вільнодумною» або антихристиянською. Виїзди за межі міста чи закордон дозволялися виключно після письмового погодження з університетським керівництвом. У цей же період створюється спеціальна структура внутрішнього контролю – інспекція або штат наглядачів за студентами. Обов'язки цих посадовців охоплювали спостереження за дотриманням розпорядку в університеті, навчальною діяльністю, моральним станом і побутом студентів; вони мали право вилучати заборонені книги та інші матеріали, що вважалися небезпечними для молоді [126, с. 15].

Особлива увага з боку адміністрації приділялася недопущенню будь-яких форм студентського самоврядування чи ініціативних об'єднань — кас взаємодопомоги, бібліотек, читалень тощо, хоча такі організації часто виникали з природної потреби в спільній освітній діяльності. Згодом інспекційний нагляд поширився і поза межі навчальних закладів: за студентами стежили у гуртожитках, під час канікул і навіть під час поїздок до інших міст [120, с. 64].

Після перших масових виступів студентів у 1859 р. імператорським розпорядженням було запроваджено практику посиленого спостереження за ними поза університетами, до якої залучалася поліція. Уже в 1860 р. уряд офіційно затвердив співпрацю між поліційними органами та університетською інспекцією для координації контролю над молоддю.

З 1863 р. у системі вищої освіти було введено нову посаду — проректора з роботи зі студентами або інспектора (з числа професорів), на якого покладалися функції безпосереднього нагляду за студентами. В 1865 р. генерал-губернатор Київський, Подільський і Волинський О. Безак звернувся з ініціативою до Міністерства народної освіти доповнити нагляд за студентами системою таємного, агентурного спостереження. Уперше така форма була застосована саме в Київському університеті ще у 1848 р. [12, с. 32]. Цей крок відображав прагнення імперської адміністрації не лише

контролювати навчальний процес, а й попереджувати можливі антиурядові настрої та політичну активність студентства. Агентурний нагляд дозволяв оперативно виявляти порушення дисципліни, спостерігати за колективними та індивідуальними діями студентів і втручатися у випадку найменших проявів протесту чи організації самодіяльних груп. Така практика підкреслювала авторитарний характер системи вищої освіти, де контроль держави поширювався далеко за межі аудиторій і значною мірою визначав соціальну та політичну поведінку молоді.

Подальші обмеження не забарилися: у 1869 р. уряд скоротив можливість переходу студентів між вищими навчальними закладами, а несанкціонований виїзд з міста прирівнювався до грубого порушення дисципліни й тягнув за собою негайне відрахування. У 1877 р. з'явилася спеціальна інструкція, яка дозволяла залучати поліцію для розгону студентських зібрань і сходок [53, с. 68].

У 1879 р., у прагненні ще більше централізувати систему контролю, професорсько-викладацький корпус був остаточно усунутий від виховної роботи зі студентами. Посаду проректора замінили інспектором — представником міністерства освіти, який не підпорядковувався університетській адміністрації й мав у розпорядженні великий штат помічників. За наполяганням генерал-губернаторів, інспекцію очолював, як правило, офіцер високого військового рангу, котрий перебував в університеті у військовій формі.

Запровадження інспекційної служби у вищих навчальних закладах мало не лише контролюючий, а й виховний характер — формально вважалося, що така система повинна сприяти «зближенню» студентів із представниками адміністрації. Однак на практиці це «зближення» перетворювалося на інструмент постійного нагляду. У другій половині XIX ст. інспекційний апарат дедалі більше «вдосконалював» свої методи роботи: студенти зобов'язувалися щомісяця особисто з'являтися до помічника інспектора для візування дозволів на проживання у місті. Викладачі та

університетська адміністрація мали обов'язок усіляко сприяти діяльності інспекції, забезпечуючи передачу необхідної інформації про студентів. Лише у вересні 1906 р., в умовах революційних подій 1905-1907 рр., внутрішню університетську інспекцію було офіційно ліквідовано [50, с. 82].

Упродовж усього XIX ст. студентство залишалося позбавленим колективних прав і розглядалося владою як сукупність окремих слухачів навчальних курсів. Будь-які форми колективних дій – збори, петиції, подання скарг, створення самоврядних структур, земляцтв, освітніх гуртків, навіть організація культурних заходів – перебували під суворою забороною. Заборонялося також публічно виступати з промовами, розміщувати об'яви чи створювати будь-які інституції студентського самоуправління [120, с. 36].

Відсутність механізмів для розв'язання конфліктів академічного характеру – суперечок щодо навчального процесу, іспитів чи внутрішнього розкладу – породжувала атмосферу напруженості у вищій школі російської імперії. Навіть незначні приватні зібрання студентів з нагоди підготовки до іспитів або святкування особистих подій розцінювалися як потенційно небезпечні й підлягали перевірці поліцією. До стеження за студентами активно залучалися двірники, господарі квартир та інші особи, які мали можливість повідомляти про їхню поведінку. Такий всеохопний контроль за навчальним і приватним життям спричиняв глибоке невдоволення серед студентської молоді, що нерідко переходило у стихійні протести, маніфестації та демонстрації, котрі університетське керівництво було неспроможне стримати [126, с. 16].

У 1874 р. спеціальна урядова комісія, покликана «заспокоїти» студентські настрої, підготувала низку пропозицій, які фактично мали репресивний характер. У висновках комісії йшлося про необхідність посилення урядового контролю над навчальним процесом, ліквідацію всіх студентських організацій, обмеження доступу до університетів «неблагонадійних» осіб, скорочення кількості студентів і перегляд системи

матеріальних пільг у бік їхнього зменшення. У випадку виступів офіційній владі належало вдаватися до рішучих дій з метою їх придушень [15, с. 9-13].

У наступні роки репресивна політика лише посилилася. Так, у 1879 р. та протягом 1881-1882 рр. уряд неодноразово обговорював можливість запровадження найсуворішого покарання для учасників студентських протестів чи непокори – відправлення до військової служби строком до шести років як засобу «виховного впливу» на молодь. Однак розгляд питання щодо формування студентських армійських підрозділів затягнувся, оскільки його реалізація могла створити потенційну загрозу для стабільності самої армії. Влада побоювалася, що мобілізація студентів у військові структури могла призвести до виникнення незалежних груп із власною дисципліною та організацією, що в умовах напруженого політичного клімату імперії могло стати джерелом непередбачуваних конфліктів. Ця обережність відображала прагнення адміністрації контролювати не лише навчальний процес, а й соціально-політичну активність молоді, запобігаючи можливим проявам опозиційних настроїв у студентському середовищі [85, с. 16].

У 1884 р. було прийнято новий Статут, за яким державні органи отримали можливість застосовувати радикальні заходи проти масових студентських заворушень, зокрема тимчасове закриття вищих навчальних закладів. Першим прикладом стала ситуація в Київському університеті того ж року. При закритті університету, як правило, звільнялися всі студенти перших трьох курсів. Кожний такий студент автоматично потрапляв на поліційний облік і міг підлягати адміністративній висилці з міста [104, с. 113].

Для посилення контролю над студентським середовищем у 1885 р. було відновлено обов’язкову форму, яка раніше, у 1861 р., була скасована, і ця норма залишалася чинною до 1917 р. У 1887 р. запроваджено практику обов’язкового письмового зобов’язання студентів утримуватися від участі в будь-яких формах студентського самоврядування. Крім того, 29 липня 1899 р. були затверджені «Тимчасові правила про відбування військової

повинності вихованцями вищих навчальних закладів» на випадок масових заворушень, відповідно до яких студентам загрожувало відправлення до війська на строк від одного до трьох років. Такі заходи свідчать про прагнення адміністрації контролювати не лише навчальний процес, а й соціально-політичну активність студентської молоді. Влада розглядала студентство як потенційне джерело непокори, тому систематичний контроль та обмеження прав були засобом запобігання заворушенням і підтримки стабільності в імперській освітній та державній системі [104, с. 113].

Короткочасне полегшення становища студентства відбулося під час революційних подій 1905-1907 рр., коли уряд тимчасово зняв низку обмежень щодо соціального, національного та конфесійного складу абітурієнтів і дозволив існування самодіяльних студентських організацій. Вперше вони отримали можливість активно брати участь у навчально-виховному процесі університетів, організовувати освітні та культурні заходи, що сприяло розвитку студентського самоврядування та політичної свідомості молоді [50, с. 84]. Однак уже у 1907–1908 рр. більшість цих прав була ліквідована, і студентство повернулося до попередньої обмеженої та жорстко контрольованої системи, що свідчило про прагнення імперської адміністрації зберігати монопольний контроль над соціально-політичною активністю молоді та запобігати потенційним протестним рухам [121, с. 178].

Таким чином упродовж XIX – початку XX ст. студентство в українських університетах перебувало під постійним контролем держави та університетської адміністрації. Будь-які форми колективної активності, самоврядування або політичної участі суворо обмежувалися, а порушення дисципліни каралися адміністративно, поліційно чи військовою службою. Тимчасове пом’якшення обмежень під час революції 1905–1907 рр. продемонструвало потенціал студентського руху як чинника культурного та освітнього розвитку, однак швидке відновлення репресивних норм підтвердило прагнення влади контролювати університетське життя. Таким чином, формування українського студентства у цей період відбувалося на тлі

постійного балансу між прагненням до самостійності та жорстким державно-адміністративним регулюванням [50, с. 84].

У Київському університеті, де більшість студентів походила з Правобережжя, тривалий час домінували вихідці з польського дворянства. Після поразки польського повстання 1863 р. за розпорядженням Олександра II частка польських студентів у виші була обмежена до 20% від загальної чисельності контингенту, а подібні правила застосовувалися й у інших навчальних закладах регіону. Такі заходи відображали прагнення імперської влади контролювати національний склад студентства та зменшити політичні ризики, пов'язані з активністю польської молоді. Водночас у Новоросійському університеті в Одесі студентський контингент формувався переважно з місцевого населення, етнічно різноманітного, з домінуванням російського елементу, що відображало особливості регіональної демографії [72, с. 67]. Лише у Харкові, розташованому віддалено від політичних центрів імперії, основну частину студентського складу становила молодь українського походження, що свідчить про вплив географічних та політичних факторів на формування соціально-національної структури студентства [87, с. 57].

За офіційними даними 1880 р., у Київському університеті 65,9% студентів сповідували православ'я (росіяни та українці), 16,8% були римо-католиками (поляки), а 15,2% – представниками єврейської громади. У Харківському університеті відповідні показники становили 88,6%, 2,1% та 5,2%, а в Новоросійському університеті – 82,1%, 4,3% та 11,9% [30, с. 9]. Ці дані відображають як географічні, так і політичні особливості формування студентських контингентів: Київ, будучи політичним і культурним центром, характеризувався більшим етнічним різноманіттям, тоді як Харків і Одеса мали більш однорідний склад, з переважанням місцевого православного населення. Таке етнічне розшарування студентства мало суттєвий вплив на внутрішнє життя університетів, політичну активність молоді та підходи влади до контролю і регламентації навчального процесу.

Особливе становище займали студенти єврейської національності. Відповідно до циркуляру Міністерства народної освіти 1887 р., для них встановлювалася так звана «норма присутності»: у межах єврейської осілості – 10%, поза нею – 5%, у столичних навчальних закладах – 3%. Для Київського університету ця норма становила 10%, а для Харківського – 5%. Після студентських заворушень 1899-1901 рр. ці обмеження були зменшені: у Києві – до 7%, у Харкові – до 3% [123, с. 708]. За будь-яких порушень дисципліни єврейські студенти мали підлягати першочерговому відрахуванню.

Такі заходи свідчать про політику імперської влади, спрямовану на контроль за соціально-національним складом студентського середовища та зменшення впливу єврейської молоді на академічне та суспільне життя. Обмеження створювали додаткові бар'єри для доступу до освіти і стимулювали систематичну соціальну та культурну сегрегацію, що, в свою чергу, впливало на формування студентських спільнот та характер їхньої участі в навчальному процесі й громадському житті університетів.

Вищеозначені пропорції національного складу студентства суворо контролювалися й у позауніверситетських навчальних закладах. Зокрема, дирекції Київського політехнічного інституту, відкритого у 1898 р., було офіційно доведено вимоги імператора Миколи II: на кожному факультеті православні студенти повинні були становити не менше половини, поляки – не більше 35%, а євреї – максимум 15%. У 1910 р. допустимий відсоток єврейських студентів було знижено до 10% [67, с. 98].

Ці заходи відображали систематичну політику російської влади щодо регламентації соціально-національного складу навчальних закладів з метою обмеження впливу небажаних етнічних груп і запобігання можливим політичним ризикам. Жорстке дотримання таких пропорцій створювало додаткові бар'єри для доступу до освіти представників певних національностей, впливало на структуру студентського контингенту та

визначало характер взаємин у навчальних колективах, одночасно обмежуючи можливості для самоврядування та організаційної активності студентів.

Станом на середину XIX ст., на тлі швидкого розвитку вищої освіти та розширення соціальної бази студентства, зростала частка студентів із кола чиновництва, службовців, духовенства та дрібної буржуазії. Якщо на початку століття дворяни складали приблизно три чверті контингенту, то до 1895 р. їхня частка знизилася до 38,6%, водночас частка міщан, ремісників і селян майже подвоїлася й становила 29,7%.

Станом на 1913 р. на Наддніпрянщині серед студентів університетів частка представників дворянства становила 36%, у решті вищих навчальних закладів – 24,6%. Водночас частка селян, міщан і ремісників зросла до 38,8% і 54% відповідно [76, с. 17]. У Київському політехнічному інституті, найбільшому технічному закладі регіону, протягом майже двох десятиліть відбувалося поступове зниження частки дворян серед студентів: з 47,7% у 1898 р. до 36,2% у 1913 р. [125, с. 59].

На початку XX ст. процес демократизації соціального складу студентства в російській імперії значно посилився. Головними чинниками цього явища стали розширення мережі вищих навчальних закладів, особливо спеціалізованих; прагнення дворянської молоді здобувати освіту у привілейованих закордонних або приватних установах; а також різке скорочення чисельності самого дворянського стану [140, с. 113].

Ці зміни відображали поступове розмивання класових бар’єрів у студентському середовищі, що з одного боку сприяло більшому доступу до вищої освіти для представників середніх і низових станів, а з іншого – посилювало майнову та соціальну диференціацію серед студентства. Виникала ситуація, коли здобуття вищої освіти вже не було привілеєм лише дворян, але водночас залишалося доступним здебільшого для тих, хто міг забезпечити навчання матеріально. Це формувало особливу соціальну динаміку в університетах, впливала на внутрішнє студентське життя та

визначала потенціал участі молоді у громадському та політичному житті регіону.

Ці чинники водночас посилювали майнову нерівність серед студентства, значно ускладнюючи доступ до вищої освіти для малозабезпечених верств. До лав студентів дедалі активніше вступали вихідці з дрібнопомісних дворянських родин, середніх і нижчих чинів чиновництва, сільських священиків та молодших офіцерів, які не могли забезпечити матеріально навчання своїх дітей. Однією з найсерйозніших перешкод залишалася висока плата за навчання. Вперше внески за відвідування лекцій були запроваджені ще у 1817 р.: у столичних університетах вона становила 28 руб. сріблом на рік, у провінційних – 14 крб. [134, с. 101]. У першій половині XIX ст. плата подвоїлася, а наприкінці століття коливалася від 80 до 120 крб., що відповідало 15–25% річного заробітку вчителя або земського лікаря [125, с. 59].

Високі фінансові бар’єри обмежували доступ до освіти для представників середніх і нижчих станів, що сприяло збереженню привілейованого статусу дворянства та забезпечувало переважання матеріально забезпечених студентів у навчальних закладах. Водночас ця ситуація формувала соціально неоднорідне студентське середовище, де матеріальна неспроможність могла визначати академічну успішність і подальші перспективи випускників. Такий контекст підкреслює, що освіта в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалася одночасно засобом соціального просування та інструментом регулювання соціальної і майнової структури молоді.

По суті ці заходи мали на меті створення додаткових перепон для здобуття вищої освіти представниками «неблагородних станів». Влада розглядала освіту різночинської молоді як потенційну загрозу, оскільки вона могла відкрити шлях до набуття дворянського статусу. У 1890-х рр., з метою корекції соціально-станового та етнічного складу студентства – збільшення частки дворянсько-чиновницьких груп та обмеження представників

«інородних» націй – молодь неросійського походження була позбавлена матеріальних пільг [134, с. 101].

На Наддніпрянщині частка малозабезпечених студентів була особливо значною: у Київському університеті наприкінці XIX ст. до цієї категорії належало 60–70% студентів, а в Новоросійському університеті – до 80% [15, 794]. Через недостатнє матеріальне забезпечення навчальні заклади часто втрачали своїх вихованців, що ставило під загрозу як соціальну мобільність, так і формування стабільного контингенту студентства.

Як бачимо на початку XX ст. студентство Наддніпрянщини характеризувалося значною соціальною та матеріальною нерівністю: частка дворян серед студентів зменшувалася, тоді як зростала присутність представників середніх станів, міщан, ремісників і селян. Високі витрати на навчання та обмежені матеріальні ресурси суттєво ускладнювали доступ до вищої освіти, стимулювали самоорганізацію студентів і формували соціальні групи за економічним критерієм. Водночас державний контроль і встановлені квоти обмежували можливості менш забезпечених та неросійських студентів, що створювало двоїсту систему – з одного боку, розширювалася база студентства, а з іншого – зберігався жорсткий регламентований вплив влади, який визначав соціальну та національну структуру університетів у передреволюційний період.

Скрутне матеріальне становище студентів спонукало царський уряд до вдосконалення форм підтримки студентської молоді: звільнення від плати за навчання (повне або часткове), призначення стипендії, надання місця для проживання в гуртожитку, надання матеріальної допомоги. Такі пільги надавалися незабезпеченим студентам на рік із можливістю продовження за умови успішного навчання та схвальної поведінки. Водночас отримувачі державної допомоги були зобов’язані після закінчення навчання відпрацювати на державній службі 4–6 років [126, с. 17].

У 1880-х рр., коли державна допомога студентам досягала свого максимуму, звільнення від плати за навчання та надання стипендій

охоплювали 64,5% студентів Харківського університету, 70,8% – Новоросійського і 33% – Київського [30, с. 9]. Протягом 1880-1891 рр. середній відсоток студентів, які отримували стипендію в розмірі 200-300 крб. на рік або користувалися звільненням від оплати за навчання, становив трохи більше 35% [100, с. 799].

У Київському університеті між 1890 і 1908 рр., незважаючи на зростання кількості студентів, обсяг наданих пільг залишався майже незмінним: 135 стипендій (39 державних та 96 приватних) і 300 студентів, звільнених від плати за навчання [72, с. 47]. У Харківському університеті у 1895 р. стипендії отримували 17,5% студентів, у 1900 р. – 13%, а до 1910 р. – лише 5% [135, с. 16-17].

В Новоросійському університеті тривалий час стипендіями забезпечували 30% студентів, проте на початку ХХ ст. цей показник знизився до 11%, а у 1905 р. – лише 4,2%. Впродовж революції 1905-1907 р. кількість студентів, які отримували стипендію збільшилась на 7% [74, с. 37].

Зміст освіти в університетах визначався насамперед навчальними планами та програмами, які розробляли факультети і затверджувалися вченими радами закладів вищої освіти. Типовий університетський план включав кілька основних компонентів: обов’язкові предмети, спецкурси, практичні заняття, рекомендовані дисципліни [32, с. 3-4].

Зокрема під час засідання керівництва і професорсько-викладацького колективу юридичного факультету Харківського університету 3 червня 1806 р. було вирішено розділити навчальні дисципліни за наступними категоріями: 1) підготовчі та допоміжні; 2) виключно факультетські [150, с. 12]. Підготовчі та допоміжні дисципліни були спільними для всього університету, тоді як фахові предмети залишалися прерогативою конкретного факультету. Наприклад, декани Харківського університету вважали за необхідне викладати педагогіку лише тим студентам, які готувалися до професійної діяльності вчителя [150, с. 12].

Як свідчать джерела, до прийняття університетського статуту 1863 р. вихованці історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира були зобов'язані детально опановувати всі предмети факультету протягом чотирьох років навчання. Навнтаження студентів було доволі серйозним – інколи до шести-семи лекційних занять на день, що обмежувало можливості для самостійної роботи [72, с. 48]. Після того, як у 1865р. факультет було розділено три відділи: класичну і слов'янську філологію, а також історичний – дисципліни було структуровано у дві групи: загальні, які вивчали студенти перших двох курсів, та спеціальні, призначені для старших курсів і поділені на головні та допоміжні. Початково логіка, психологія та історія філософії розглядалися як допоміжні, а педагогіка взагалі відсутня у факультетській програмі; проте наприкінці 60-х років XIX ст. ці предмети стали обов'язковими для всіх студентів [72, с. 48].

Навчальний план 1869/70 н. р. передбачав системну психолого-педагогічну підготовку студентів із чітким науковим обґрунтуванням і інтеграцією філософських дисциплін – логіки, дослідної та прикладної психології, моральної філософії, природного права та історії філософії. На їх вивчення відводилося від 5 до 10 годин щотижня, і вони були обов'язковими для всіх студентів факультету [141, с. 113].

Аналіз джерел свідчить, що педагогічна підготовка у класичних університетах Наддніпрянщини мала виражене філософське спрямування: навіть лекції з хімії носили більше метафізичний, ніж прикладний характер [141, с. 195-196]. Порівняно з Новоросійським університетом, де філософські курси обмежувалися історією давньогрецької та західноєвропейської філософії, Київський і Харківський університети забезпечували студентам ширший та системніший блок філософських дисциплін [98, с. 306].

У другій половині XIX ст. філософський компонент знову стає визначальним у педагогічному процесі класичних університетів України. У доповідній записці професора В. Модестова (1874 р.), адресованій Раді університету св. Володимира, підкреслювалося, що випускник повинен не

лише здобути ґрунтовну підготовку до «спеціальної діяльності», зокрема педагогічної, а й уособлювати ознаки «справжнього представника гуманної освіти». Як вважав Модестов, важливим було не тільки підтримання високих наукових стандартів факультету, а також зберігати його освітньо-педагогічне спрямування [82, с. 54].

На рубежі XIX – XX ст. навчальні плани університетів поділяли дисципліни на обов'язкові та рекомендовані. Обов'язкові предмети студенти мали прослухати обов'язково, тоді як рекомендовані вважалися корисними для подальшого наукового розвитку, але не були обов'язковими. Крім загальних курсів, студентам пропонувалися спеціальні, присвячені детальному вивченню певних розділів предмету, з частиною обов'язкових лекцій [32, с. 14-15].

Не дивлячись на зміни у навчальних програмах факультетів гуманітарного профілю університетів Харкова, Києва та Одеси, подібною особливість залишалась велика кількість обов'язкових навчальних предметів. На початок XX ст. для їхн опанування на історично-філологічному факультеті університету св. Володимира було віділено більш як 180 год., тоді як рекомендовані курси, у тому числі педагогіка, займали лише 6 годин [40, с. 105-110]. У навчальних планах університетів педагогіка переважно входила до числа дисциплін рекомендованих [61, с. 13-14].

Структура та зміст навчальних програм Харківського, Київського та Новоросійського університетів формували модель майбутніх фахівців, здатних до педагогічної діяльності. Впродовж перших двох років навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету, слухачі отримували універсальну загальнонаукову підготовку, необхідну для освіченої людини. Успішно склавши іспити з основних дисциплін, зокрема логіки та психології, вони могли обрати для настпного навчання бкдь яке з відділень факультету. Щоб здобути випускне свідоцтво студенти мали у повному обсязі увесь навчальний план, що включав слухання лекцій, участь

у практичних заняттях та підготовку роботи на затверджену факультетом тему [32, с. 25].

На засіданні Ради Харківського університету 19 червня 1870 р. було підкреслено, що лекційні курси викладачів виконують роль ключового навчального посібника для студентів при опануванні наукових дисциплін. У межах лекцій професори та доценти не лише систематизовано подають навчальний матеріал, але й здійснюють критичний аналіз існуючих наукових шкіл та літератури за відповідною дисципліною. Таким чином, лекції поєднували наукову та педагогічну функції, виступаючи для студентів важливим методичним орієнтиром [93, с. 132].

Зважаючи на значущість лекційного процесу для формування професійної компетентності студентів, Рада університету постановила встановити обов'язкове відвідування лекцій. Водночас було визначено наступні правила:

1. викладачі мали забезпечувати повне викладання курсу у межах, затверджених факультетом;

2. студенти, які пропустили лекційні та практичні заняття, зобов'язані проходити не лише усний, але й окремий практичний іспит [93, с. 132].

Відзначимо, що профільне міністерство часто робило зауваження щодо факультетських оглядів та розкладів лекцій, наполягаючи на заміні спеціалізованих курсів на загальноуніверситетські. Після ухвалення університетського статуту 1884 р. у Міністерстві освіти вирішили на якийсь час відмовитись від поділу навчального року на семестри, спрямовувши навчальні заклади здійснти поділ лекцій на річний термін [130, с. 21]. Основою для лекційних курсів стали як вітчизняні навчальні посібники та курси зарубіжних авторів, так і конспекти, які готували самі викладачі. Об'єм деяких конспектів міг досягати 250 стоірнок [141, с. 190]. Ключові теми цих матеріалів зазвичай оцінювалися під час курсових іспитів.

Попечитель Київського навчального округу барон Ніколаї зазначав, що у 60-х рр. XIX ст. лекції часто базувалися на «одноманітних списках», які залишалися незмінними десятиліттями [147, с. 78]. Дореволюційні джерела відзначали, що конспекти систематично вели лише одиниці студентів, тоді як більшість просто «списували зошити для екзамену» [149, с. 165]. Міністерство народної освіти суворо контролювало відвідування лекцій, і студенти, які пропускали їх без поважної причини, не допускалися до підсумкових і курсових іспитів.

Якість лекцій визначалася професійно-педагогічними здібностями викладача та його ставленням до предмета. Сучасники-студенти поділяли всіх професорів на три категорії: видатні, середні та незадовільні [37, с. 69-70]. Високий науковий рівень університетського викладання визначав загальний престиж навчального закладу та відігравав провідну роль у формуванні фундаментальної і педагогічної підготовки майбутніх учителів. У цьому контексті показовим є приклад Київського університету св. Володимира, де лекційні курси відзначалися ґрунтовністю змісту, глибоким науковим підходом і чіткою методичною побудовою. Зокрема, лекції заслуженого професора С. Гогоцького із загального курсу психології та елементів педагогіки вирізнялися високим рівнем наукової аргументованості, системністю викладу та спрямованістю на формування педагогічного мислення студентів [82, с. 55].

Визначальними для формування наукового рівня університету та підготовки майбутніх учителів були лекційні курси, які поєднували фундаментальну наукову й педагогічну складові. Так, у Київському університеті св. Володимира глибоким науковим і методичним змістом відзначалися лекції заслуженого професора С. Гогоцького з загального курсу психології та елементів педагогіки. Водночас значна частина університетських лекцій не відзначалася належною теоретичною глибиною, унаслідок чого студенти, як свідчать сучасники, «винесли з них мало позитивних знань» [141, с. 122]. Нерідко рівень таких занять наближався до

програм середніх класичних навчальних закладів: зокрема, лекції професора філософії О. Новицького, за свідченням очевидців, були зрозумілі навіть учням гімназії [141, с. 123].

У другій половині XIX ст., у міру розвитку університетської педагогічної освіти в російській імперії, особливо гостро постало питання ролі лекцій і практичних занять у навчальному процесі. Деякі викладачі критикували домінування лекції як основної форми навчання. Зокрема, професор Санкт-Петербурзького університету В. Григор'єв висловлював думку, що лекції слід повністю вилучити з академічної системи, оскільки для студентів, які починають знайомство з наукою, це нагадує бездумне переписування чужих текстів [51, с. 14]. Він стверджував, що головною основою освіти у вищих навчальних закладах повинна бути самоосвіта [51, с. 14].

Питання реформування університетського викладання активно обговорювалося і в спеціалізованих виданнях Міністерства народної освіти. Зокрема, зазначалося, що на початку XIX ст. лекції були необхідністю, бо студент не мав інших джерел знань, крім конспектів професора [42, с. 1]. Проте у міру розвитку наукової літератури лекції дедалі більше перетворювалися на загальний огляд сучасних знань і переставали виконувати свою освітню функцію. Тому більш ефективним вважалося видання лекційних курсів і використання їх під час наукових занять, де викладач міг пояснювати й роз'яснювати зміст лекцій [42, с. 1]. Вчений і педагог М. Пирогов також виступав за обмеження кількості лекцій у навчальному процесі, віддаючи перевагу поєднанню їх із практичними заняттями [117, с. 141].

Українські університети, користуючись статутом 1863 р., активно збільшували обсяг практичних занять. Щорічні звіти міністра народної освіти містили відомості про організацію семінарів і практичних занять, що проводились зі студентами різних факультетів. Починаючи з 1870 р. семінарські заняття запроваджувались да харківських студентів-істориків.

Натомість на юридичному факультеті через велику чисельність студентів і обмежені ресурси організація практичних занять була менш ефективною [136, с. 170].

З другої половини XIX ст. в Новоросійському університеті започаткували практичні заняття з дисциплін слов'янської філології та світвої історії [98, с. 88]. Аналіз офіційних звітів за 1871/72 н.р. демонструє, що практичні заняття для студентів фізико-математичного факультету були невід'ємною умовою ґрунтовного опанування науки. Зокрема, під час вивчення математики та механіки практикувалися завдання, безпосередньо пов'язані з викладеною теорією, а також роботи студентів, спрямовані на ознайомлення з методами наукового дослідження [98, с. 88].

Однією з визначавльних особливостей практичних занять з математики та історії в університетах було розширення їхнього змісту і посилення дидактичного спрямуванняі. Як свідчать джерела, на практичних заняття, що проводилсь зі студентами університету св. Володимира, лектори відводили ключову роль інтелектуальному і моральному розвитку слухачів, спрямовуючи свої зусилля на розвиток їхніх педагогічних здібностей. Так наприклад, під час семінарських занять з історії проф. О. Ставровський здійснював аналіз зі студентами педагогічних методів і особливостей, що сприяли покращенню ефективності викладання предмета [82, с. 56].

У середині XIX ст. в класичних університетах України утвердилася нова форма практичної підготовки – колоквіуми. Вони стали важливою складовою педагогічного процесу, спрямованою на розвиток аналітичного мислення та формування педагогічних умінь студентів. Джерела засвідчують, що колоквіуми проводилися переважно для майбутніх учителів на історико-філологічному факультеті з метою обговорення їхніх педагогічних праць, аналізу методичних підходів і змісту власних досліджень. Одним із керівників таких педагогічних колоквіумів наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. був професор С. Гогоцький, який приділяв особливу увагу

розвитку педагогічного мислення студентів та формуванню в них професійної рефлексії [140, с. 56].

Паралельно з упровадженням колоквіумів у другій половині XIX ст. активного розвитку набули й практичні заняття з природничих наук, які здійснювалися переважно у кабінетах та лабораторіях. Динамічний поступ природничих дисциплін вимагав створення таких форм навчальної роботи, що поєднували б теоретичні знання з практикою та залучали студентів до самостійних експериментальних досліджень. Саме в цей період у класичних університетах України почали запроваджувати лабораторні заняття. Так, у 1870/71 навчальному році в хімічній лабораторії університету св. Володимира під час виконання практичних вправ з органічної хімії та якісного хімічного аналізу працювало 33 студенти, а в мінералогічному кабінеті – 40 осіб. Вчена рада університету відзначала, що результати цих занять були задовільними [13, с. 21].

Лабораторні заняття з фізики започаткував у 1875 р. професор М. Авенаріус, якого вважають засновником експериментальної фізики в Україні. Студенти Київського університету св. Володимира одночасно з лекціями проводили фізичні експерименти у спеціально обладнаних приміщеннях [54, с. 59]. Лабораторні заняття, як форма активної самостійної роботи студентів, сприяли якісним змінам в організації навчального процесу, відкриваючи нові можливості для розвитку пізнавальної активності, творчої ініціативи та самостійного здобуття знань.

За спостереженнями професора Харківського університету В. Бузескула, до 1884 р. практичні заняття здобули провідне значення у системі навчання: вони не лише розширили свій обсяг, а й стали ключовим засобом засвоєння навчального матеріалу та знайомства студентів із методиками викладання [41, с. 47]. Для кращої організації навчального процесу на історико-філологічному факультеті університету був створений спеціальний кабінет, для того щоб проводити практичні заняття [19, с. 131-139].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Новоросійському університеті особливу увагу приділяли семінарським заняттям із логіки, класичної філософії, руської мови та літератури, а також історії руського народу [133, с. 81]. На історико-філологічному факультеті університету св. Володимира на початку XX ст. значно активізувалась практична робота з психолого-педагогічних дисциплін. У 1903 р. було відкрито психологічний семінар під керівництвом професора В. Челоганова, у якому взяли участь 11 студентів [82, с. 58]. Високий науково-методичний рівень характеризував також практичні заняття з психології, що їх проводив приват-доцент В. Зеньковський. Під час таких занять студенти готували та захищали реферати, присвячені різним аспектам навчального процесу [82, с. 58].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. рішенням керівництва університету св. Володимира відбулось вапровадження нової форми семінарських занять — просемінарії. Вони становили невід'ємну частину фахової підготовки студентів та слугували важливим інструментом набуття науково-педагогічного досвіду. Так, ординарний професор російської історії М. Довнар-Запольський організував просемінарій, у ході якого разомм зі студентами відбувалось вивчення законодавчої спадщини Московського царства. Для проведення цього заходу у навчальній документації факультету відводилось 2 години щотижня [99, с. 111]. Подібний захід був впроваджений проф. І. Кулаковським для вивчення латини [99, с. 111].

У другій половині XIX ст. однією з ключових проблем університетської педагогічної освіти в Україні залишалося вдосконалення системи контролю знань студентів. У класичних університетах застосовувалися два основні види іспитів: напівкурсові та державні, що, за оцінкою сучасних дослідників, знижувало мотивацію студентів до поглибленого опанування рекомендованих дисциплін. Відповідно до статуту 1884 р., державні іспити проводилися у складі «особливих державних комісій», які оцінювали знання студентів на основі навчальних програм, які затвердили міністр народної освіти і попечитель [99, с. 112].

В кінці XIX – поч. XX ст. у Харківському, Київському і Новоросійському університах було принято рішення змінити курсову систему викладання на предметну, регламентовану «Правилами про зарахування півріч та про іспити», затвердженими наказом міністра народної освіти від 12.07.1907 р. [133, с. 242]. Іспити стали проводитися не за півріччями, а після завершення вивчення конкретного предмету. Студенти, які готувалися до викладацької діяльності у гімназіях та прогімназіях, окрім публічних іспитів, здавали «особливий спеціальний іспит» [135, с. 133] захищали під час провдення колоквіуму наукову роботу за визначеною заздалегідь темою і проводили демонстраційні лекції у навчальних закладах [110, с. 112].

Характерною особливістю навчального процесу в українських університетах було поступове впровадження провідних дидактичних принципів вищої освіти: науковості, доступності навчання, поєднання теорії з практикою, наочності, свідомості та активності студентів у засвоєнні матеріалу, виховного аспекту навчання тощо. У своїх експертних оцінках Міністерство народної освіти підкреслювало, що лекції професора історії Харківського університету Г. Цехановецького відзначалися суворою об’єктивністю, відсутністю догматизму та сприяли формуванню у студентів навичок самостійного аналізу викладеної теорії [37, с. 242].

З метою підвищення науково-пізнавального рівня навчального процесу на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету викладачі лекцій практикували різні методики засоби, що дозволяли студентам глибше опановувати навчальну літературу з предмету [110, с. 114]. Успіхом відзначалися лекції видатного вченого та педагога І. Мечнікова, які вирізнялися науковою обґрунтованістю та новаторським підходом [73, с. 13]. У центрі уваги університетських педагогів залишалися також інші фундаментальні принципи дидактики вищої школи, які визначали ефективність навчального процесу та формували компетентності майбутніх фахівців.

Отже, українське студентство XIX – початку XX ст. являло собою суперечливе соціокультурне явище: з одного боку – об’єкт державного нагляду та ідеологічного впливу, з іншого – середовище, у якому визрівали нові цінності інтелектуальної свободи, професійної відповідальності й національної свідомості. Саме в цьому поєднанні державних обмежень і прагнення до самостійності закладалися основи модерної української університетської традиції та формувався потенціал майбутнього студентського руху.

Упродовж XIX – початку XX ст. студентство перебувало під постійним контролем держави, що розглядала молодь як соціально небезпечну та ідеологічно несталу групу. Система нормативних актів обмежувала права студентів, звужувала автономію університетів і запроваджувала поліційний нагляд, перетворюючи освітній процес на засіб виховання лояльних підданих.

Соціальний склад студентства поступово демократизувався: поряд із вихідцями з дворянства зростала частка представників духовенства, чиновництва, міщан і селян. Проте висока плата за навчання й матеріальна нерівність суттєво ускладнювали доступ до освіти. Імперська влада також здійснювала контроль за національним складом студентів, запроваджуючи квоти для єврейської та польської молоді, що відображало політику русифікації та соціального відбору.

Попри суворі обмеження, університети залишалися центрами інтелектуального розвитку й формування нової інтелігенції. Поступове розширення практичних занять, семінарів і лабораторних робіт сприяло становленню сучасної педагогічної культури. Короткий період лібералізації 1905-1907 рр. засвідчив здатність студентства до самоорганізації й участі у громадському житті.

Таким чином, студенти університетів на українських землях у складі російської імперії України постає як суперечлива, але динамічна соціальна

спільнота, що, попри тиск держави, стала важливим чинником культурного поступу й формування національної інтелігенції.

ВИСНОВКИ

Аналіз урядової політики Російської імперії у сфері вищої освіти другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати, що розвиток університетської справи в цей період відбувався в умовах суперечливого поєднання реформаторських і реакційних тенденцій. Університетська реформа 1863 р. стала вагомим етапом ліберальних перетворень епохи Олександра II, спрямованих на оновлення системи народної освіти. Прийнятий тоді університетський статут надав навчальним закладам певну автономію, передавши головні управлінські функції колегіальним органам — університетським і факультетським радам, утвердив виборність ректора та деканів, розширив академічні права професорів і суттєво послабив бюрократичний контроль з боку міністерства. Ці новації заклали правові основи самоврядування у вищій школі, сприяли розвитку науки, підвищенню якості освіти та зростанню авторитету університетів як провідних інтелектуальних центрів імперії.

Водночас ліберальні зрушення мали свої межі, оскільки держава не відмовилася від намірів зберегти ідеологічний і адміністративний контроль над університетами. Уже в середині 1860-х рр., після замаху на імператора Олександра II, відбулося посилення реакційних настроїв у владних колах, що позначилося на освітній політиці. Міністр народної освіти Д. А. Толстой, а згодом І. Д. Делянов поступово звузили межі університетської автономії, запровадили посилений нагляд за студентством, обмежили діяльність професорських рад і відновили жорстку централізовану систему управління. Цей курс знайшов своє завершення у прийнятті нового університетського статуту 1884 р., який ліквідував виборність керівних посад, зосередив адміністративну владу в руках попечителів навчальних округів і міністра, суттєво обмежив права професури та студентів.

Університетський статут 1884 р. став виразним проявом контрреформаційної політики Російської імперії, спрямованої на відновлення

принципів жорсткої ієрархії та державного контролю. Внаслідок його ухвалення автономія університетів фактично була скасована, а вищі навчальні заклади перетворилися на підпорядковані державні установи. Попри це, університети залишалися важливими осередками інтелектуального життя, де формувалася національна інтелігенція, розвивалися гуманітарні й природничі науки, зростала соціальна свідомість студентства. Саме університетське середовище стало ґрунтом, на якому визрівали ідеї реформування суспільства та майбутніх національно-визвольних рухів.

Отже, університетська політика Російської імперії у другій половині XIX ст. пройшла складний шлях – від ліберальних реформ до консервативної реакції. Вона відображала загальні закономірності еволюції самодержавної системи, у межах якої будь-які спроби модернізації зрештою підпорядковувалися завданню збереження державного контролю. Проте навіть у таких умовах університети залишалися головним осередком формування наукової думки, інтелектуальної еліти та громадянських ідеалів, що стали передумовою для подальших соціальних і політичних зрушень у кінці XIX – на початку XX ст.

Формування професорсько-викладацького складу університетів України у XIX – на початку XX ст. стало складним, але надзвичайно важливим процесом для становлення національної системи вищої освіти. Його розвиток відбувався в умовах постійного пошуку балансу між державними вимогами, європейськими освітніми зразками та реальними потребами суспільства. Університети Харкова, Києва та Одеси перетворилися на провідні осередки науки, педагогіки й культури, де формувався новий тип інтелігенції — учений-громадянин, що поєднував наукову компетентність із високою моральною та громадянською свідомістю.

Одним із ключових висновків є те, що у першій половині XIX ст. основою розвитку університетів було залучення іноземних професорів, переважно з німецьких земель, які сприяли впровадженню нових методів

викладання, академічних стандартів і наукової організації праці. Водночас поступово розвивалася національна професура, яка переймала цей досвід і створювала власні наукові школи. Уже в середині століття університети почали готувати власні кадри, що свідчило про формування стійкої системи науково-педагогічного відтворення.

Важливою тенденцією другої половини XIX ст. стало розширення джерел комплектування викладацького складу. Запровадження інституту приват-доцентури, професорських стипендіатів та аспірантури забезпечило оновлення викладацьких сил і підготовку нового покоління науковців. Розроблена система присудження наукових ступенів і звань, хоч і мала свої особливості порівняно з європейською, сприяла підвищенню якості університетської освіти, формуванню академічної культури та зміцненню престижу наукової праці. Поступово професор став не лише викладачем, а й науковим дослідником, організатором науки, вихователем молоді та авторитетним представником інтелектуальної еліти.

Незважаючи на значні матеріальні труднощі, низький рівень фінансування та постійний дефіцит кадрів, професорсько-викладацький корпус університетів України зумів зберегти високий рівень професіоналізму й наукової активності. Діяльність професорів виходила за межі аудиторій: вони засновували археографічні комісії, музеї, бібліотеки, наукові товариства, брали участь у створенні нових навчальних закладів і розбудові системи жіночої освіти. Їхня праця сприяла формуванню культурно-освітнього простору, поширенню наукових знань серед широких верств населення, зміцненню зв’язків між університетом і суспільством.

Особливу роль відігравала громадська діяльність професури. Вони ставали ініціаторами просвітницьких та соціальних проєктів, підтримували благодійні організації, долучалися до роботи земств і міських дум, брали участь у підготовці законодавчих ініціатив у сфері освіти та науки. Через наукові товариства, публічні лекції, періодичні видання й культурно-просвітницькі заходи університетська інтелігенція впливала на формування

громадської думки, поширення демократичних і гуманістичних ідей, розвиток національної свідомості.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. професорсько-викладацький склад університетів України став основою формування вітчизняної наукової еліти. Розвиток наукових шкіл, активна видавнича діяльність, розширення міжнародних зв'язків, участь у суспільно-політичному житті свідчать про високий рівень інтеграції українських університетів у європейський науковий простір. Саме діяльність університетської професури забезпечила неперервність академічних традицій, підготувала ґрунт для подальшої інституалізації науки й освіти у XX ст. та утвердила ідею університету як духовного і культурного центру нації.

Упродовж XIX – початку XX ст. студентство університетів Наддніпрянської України сформувалося як специфічна соціальна група, що перебувала під постійним контролем імперської влади. Держава, вбачаючи у студентській молоді потенційне джерело опозиційних настроїв, запроваджувала численні обмеження, спрямовані на дисциплінування, політичну лояльність та ізоляцію від суспільних процесів. Нормативно-правова база, що регулювала становище студентів, поступово перетворилася на систему адміністративного нагляду, яка обмежувала академічну свободу, самоврядування та громадянські права. Контроль над студентами здійснювався не лише університетською адміністрацією, а й поліцією, через інспекторів і агентурне спостереження, що свідчило про тотальний характер втручання держави у сферу освіти.

Соціальний склад студентства зазнавав суттєвих змін. Якщо на початку століття основу контингенту становили вихідці з дворянства, то наприкінці XIX ст. відбувалося поступове розширення соціальної бази за рахунок представників духовенства, чиновництва, дрібної буржуазії, міщанства та селянства. Така динаміка свідчила про поступову демократизацію системи вищої освіти, проте фінансові бар'єри залишалися вагомим чинником соціальної нерівності. Висока плата за навчання та обмежені можливості

матеріальної підтримки фактично відсікали від освіти широкі верстви населення. Водночас частина студентів із незаможних родин, користуючись стипендіями чи звільненням від оплати, зобов’язувалася відпрацьовувати на державній службі, що ще більше посилювало підпорядкований характер їхнього становища.

Імперська влада послідовно прагнула контролювати не лише соціальний, а й національний склад університетів. Через систему квот та «норм присутності» обмежувався доступ до освіти для єврейської та польської молоді, а православні студенти мали складати більшість контингенту. Подібна політика свідчила про використання освіти як інструмента етнонаціонального регулювання та русифікації. У таких умовах університети Наддніпрянщини стали не лише осередками наукових знань, а й просторами напружених соціально-національних взаємин, де формувався майбутній український інтелектуальний прошарок.

Організація навчального процесу у класичних університетах вирізнялася системністю та високим рівнем академічної підготовки. Лекційна форма залишалася домінуючою, проте поступово зростала роль семінарів, практичних занять, колоквіумів і лабораторних робіт, що відповідало європейським освітнім тенденціям. Зміст навчальних програм, особливо у галузі філософських і педагогічних дисциплін, сприяв формуванню аналітичного мислення, самостійності та педагогічної культури студентів. Викладачі, серед яких виділялися такі постаті, як С. Гогоцький, М. Довнар-Запольський чи В. Зеньковський, поєднували наукову та виховну функції, формуючи новий тип інтелігента – освіченого, критично мислячого, суспільно свідомого.

Отже, студентство Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. являло собою суперечливе соціокультурне явище: з одного боку – об’єкт державного нагляду та ідеологічного впливу, з іншого – середовище, де визрівали нові цінності інтелектуальної свободи, професійної відповідальності й національної свідомості. Саме в цьому поєднанні

обмежень і прагнення до самостійності закладалися основи модерної української університетської традиції та майбутнього студентського руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. Харків: Прапор, 2003. 192 с.
2. Бунге Н. О материальном положении студентов и о средствах для улучшения их быта. Киев: Б.м., 1872. 71 с.
3. Высочайше утвержденное положеніе Комитета Министровъ «О плате со студентовъ Университетовъ за слушаніе лекцій и за участіе въ практическихъ занятіяхъ». Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том VII. 1887 г. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1889. С. 362.
4. Высочайше утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов. *Полное собрание законов Российской Империи.* Собрание Третье. Том IV. 1884 г. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1887. С. 456-474.
5. Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Народного Просвещения «О временном изменении порядка управления и надзора за студентами университетов». *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе.* Том LIV. Отделение 1. 1879-18.02.1880 гг. Санкт-Петербург: Издательство: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1881. С. 30-31.
6. Герье В. Свет и тени университетского быта. *Вестник Европы.* 1876, № 2. С. 646-709.
7. Герье В. И. Университетский вопрос: По поводу мнения г. Любимова о пересмотре университетского устава. *Вестник Европы.* Санкт-Петербург,1873. Т. 2. № 4. С. 818-836.
8. Еще раз по поводу вопроса о будущем местопребывании Новороссийского университета. *Одесский вестник.* 1862. 12 февраля.

9. Журналы заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по Проекту общего устава Императорских российских университетов. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1862. 598 с.
10. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1862. Ч. 1. 533 с.
11. Записка о состоянии императорского университета св. Владимира в 1878 г., читанная на торжественном акте 9 января 1879 г. *Университетские известия.* 1879. № 1. С. 4-12.
12. Киевский университет: Документы и материалы (1834–1984). Київ: Вища школа, 1984. 201 с.
13. Краткий отчет университета св. Владимира за 1870–71 учебный год. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1871. 48 с.
14. Любимов Н. А. Мой вклад. Москва, 1881. Т.1. Университетский вопрос. 661 с.
15. Материалы по истории студенческого движения в России. Вып. 1. Извлечения из книги А. И. Георгиевского «Краткий очерк правительственных мер и привлечений против студенческих беспорядков». Лондон; Санкт-Петербург: Свободная мысль, 1906. 135 с.
16. Материалы, собранные Отделом Комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1876. VI, 500, 84 с.
17. Об учреждении Императорского Новороссийского Университета и о пенсиях Доцентам Университетов. Указ Правительствующему Сенату. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855-1864.* Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1865. С. 1200-1224.

18. Орлов В. Краткий отчет о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1871/72 академическом году. Одесса: Типография Ульриха и Шульце, 1872. 24 с.
19. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. / сост. В. Н. Мочульский. Одесса: Типография «Техник», 1916. 161 с.
20. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1902-й год. *Записки Императорского Харьковского университета.* Харьков: Тип-фия М. Зильберга,1903. Кн. 2. С. 1–165.
21. Первая харьковская студенческая перепись. *Записки истории Харьковского университета.* Хаьков, 1912. Кн. 4. С. 1-114.
22. Пирогов Н. Проект общего устава императорских российских университетов. Санкт-Петербург, 1862. 39 с.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1863, отд-ние 1: от № 39117-40024. 1866. 940 с.
24. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том V. 1885г. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1886. 887 с.
25. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских российских университетов. Москва: Унив. тип. М. Каткова, 1885.31, VII с.
26. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1892 по 1911 гг. Киев: Типогр. «Работник», 1912. 1012 с.
27. Сеченов И. Автобиографические записки. М.: Научное слово, 1907. XVI, 195 с.
28. Справка к докладу о среднем и высшем образовании / Составлена канцелярией Совета объединенных дворянских обществ. Санкт-Петербург: Типография Установа, б.д. 32 с.

29. Университетский устав (18 июня 1863) // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Т. IV. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1884. С. 456-474.
30. Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях по переписи 20-го марта 1880 года. Санкт-Петербург: Центрстатком МВД, 1888. 431 с.
31. Устав Харьковского университета. *Периодические сочинения об успехах народного просвещения.* 1805. № 10. С. 215-285.
32. Учебные планы историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета и правила к ним. Харьков: [б. и.], 1914. 59 с.
33. Чичерин Б. Воспоминания. Москва: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1929. 293 с.
34. Чичерин Б. Россия накануне двадцатого столетия. Берлин: Г. Штейниц, 1900. 180 с.

Література:

35. Антонов В. К вопросу о социальном составе и численности революционеров в 70-х гг. XIX в. Общественное движение в пореформенной России. Москва: АН СССР, 1965. С. 336-343.
36. Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1. (1802-1815 гг.). Харьков: Паровая Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1893-1898. 1204 с.
37. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. 329 с.
38. Бєлоконь Я., Маркіна Я. К. Д. Ушинський про погляди М. І. Пирогова на статут університетів. *Вісник Чернігівськогодержавного педагогічного університету.* Чернігів, 2010. Вип. 79: Серія: Педагогічнінауки. С. 98-99.

39. Бортник Л. До історії університетських статутів 1804-1884 рр. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна.* 2010. № 906. Вип.13. С. 31-37.

40. Бубнов Н. Учебные правила и программы историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1911. 134 с.

41. Бузескул В. История Харьковского университета при действии устава 1884 г. С 1884 до 1905 г.). Харьков: Тип. А. Дарре, 1905. 89 с.

42. Варадинов Н. Необходимость реформ в нашем университетском преподавании. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1870. Ч. 160. С. 1-18.

43. Верхратський С. В. О Караваєв. Хірург. 1811–1892 рр. Київ: Здоров'я, 1976. 42с.

44. Виноградов П. Учебное дело в наших университетах. Вестник Европы. 1901. № 10. С. 537-573.

45. Владимирский-Буданов М. Пятидесятилетие Императорского Университета св. Владимира 1834-1884: Речь, произнесенная на юбилейном акте Университета. Киев: Тип. унив., 1884. 60 с.

46. Войцехівська І. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого історика Володимира Степановича Іконникова). *Пам'ять століть.* 1997. № 3. С. 89-92.

47. Волчанецкий И. Медведев С., Воловик М. Очерки истории зоологии в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 59. С. 81-122.

48. Высшее образование в России: очерки истории до 1917 года. Москва: Научно-исследовательский институт высшего образования, 1995. 342 с.

49. Галкин К. Высшее образование и подготовка кадров в СССР. Москва: Советская наука, 1958. 174 с.

50. Гончарова Н. Політизація національного руху студентської молоді в роки революції 1905-1907 рр. *Наукові записки Вінницького державного*

педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2005. Т. 9. С. 81-85.

51. Григорьев В. Устранение чтения лекций в академической и университетской системе преподавания наук. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике, 1881. 92 с.
52. Грицан Д., Симонова В., Телятов С. Коллоидная химия в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета.* 1955. Т. 58. С. 147-161.
53. Грицик Л. Законодавчий вимір соціального статусу студентів підросійської України в історичній літературі. *Часопис української історії.* Київ, 2015. Вип. 32. С. 64-71.
54. Гунда Г. Організаційні форми навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII-XIX ст.). *Проблеми освіти: наук.-метод. зб.* Київ, 1997. Вип. 8. С. 33-39.
55. Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі педагогічні курси (1878-1920 рр.). *Початкова школа*. 1998. № 2. С. 44–46.
56. Дем'яненко Н. Дискурс і практики університетської автономії від початку XIX ст. до сьогодення. *Педагогічні науки.* 2016. Вип. 65. С. 83-94.
57. Додонова Г. Суспільна діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Культура народов Причерноморья*. 2006. № 85. С. 131-135.
58. Драч О. Студенство університету Св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет. *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX-XXI століть: шевченкознавчий дискурс (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка):* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29 трав. 2014 р. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 10-21.
59. Дьомін О. Організаційні трансформації та становлення навчального процесу. Новоросійський університет у 1865–1920 роках. *Одеський*

національний університет ім. І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015). Одеса: Одеський нац. ун-т, 2015. С. 57-68.

60. Жемеров О., Селіверстов О. Засновник конструктивної географії (До 140-річчя Андрія Миколайовича Краснова). *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 4. С. 50-53.
61. Загурский Л. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. 320 с.
62. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX столетия. Политическая реакция 80-х – начала 90-х гг. Москва: Мысль, 1970. 444 с.
63. Зеленська Л. Колегіальні органи в організаційно-управлінській структурі університетів України XIX століття. *Дриновський збірник*. Софія; Харків: Вид-во БАН ім. проф. М. Дринова, 2018. Т. 11. С. 103–116.
64. Зеленська Л. Організаційно-управлінський аспект діяльності ректорського складу вітчизняних вищих навчальних закладів XIX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Науково-методичний збірник.* Вип. XXXVIII. Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2007. С. 76-81.
65. Зеленська Л., Золотухіна С. Реалізація принципу колегіального управління у вітчизняних університетах XIX століття. *Історико-педагогічний альманах.* 2009. Вип. 2. С. 52-57.
66. Иванов А. «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. *О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России.* Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская государственная академия культуры, 1997. С. 71-79.
67. Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было?: опыт социокультурного портретирования. Москва: Новый хронограф, 2007. 429 с.

68. Иванов А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. Москва: Рос. АН, Ин-т рос. истории, 1994. 198 с.

68. а. Иванов А. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. Москва: АН СССР, 1991. 392 с.

69. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования. *Вестник Европы*. 1876. № 10. С. 492-550.

70. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. VIII, 168, 390, XII с.

71. Итенберг Б. Движение революционного народничества. Народнические кружки и "хождение в народ" в 70-х гг. XIX в. Москва: Наука, 1965. 444 с.

72. Історія Київського університету. Київ: Вид-во ун-ту, 1959. 629 с.

73. Історія Одеського університету (1865–2000) / гол. ред. В. А. Смынтина. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.

74. Історія Одеського університету за 100 років. 1865-1965. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. 422 с.

75. Камад І. Державні стипендії в Харківському університеті в XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць*. Вип. 4. Харків: НМЦ "СД", 2001. С. 160-165.

76. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

77. Касяненко Ю. Бунге Микола Християнович. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 1. С. 282-283.

78. Катков М. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1884 год. Москва: Типография В. В. Чичерина, 1898. 678 с.

79. Каченовский Д. И. Прежнее и новейшее положение русских университетов. *Русская речь*. 1862. №1. С. 2-6.

80. Киев и Университет св. Владимира при императоре Николае I: 1825-1855. Киев: издание Университета св. Владимира, 1896. 100 с.
81. Киевский университет: страницы революционной борьбы. Киев: Изд-во ун-та, 1984. 68 с.
82. Київський університет 1834-1984. Київ: Вища школа, 1984. 204 с.
83. Кірдан О. Реформи управління вищими навчальними закладами Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття. *Міжнародні челпанівські психолого-педагогічні читання.* 2015. Т. 6. С. 318-325.
84. Кірдан О. Трансформація законодавчого забезпечення управління університетами Підросійської України у 1857-1863 рр. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2014. № 4. С. 44-55.
85. Клоссовский А. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России. Одесса: Экономическая типография, 1903. 90 с.
86. Коваленко О. Історія створення університетського статуту російської імперії XIX ст. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукові підходи в управлінні навчальними закладами».* Житомир, 2015. С. 180-187.
87. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді. *З минулого: Збірник. Т. II. Український студентський рух у російській школі.* Варшава, 1939. С. 55-69.
88. Конюшенко Ю. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. *Шістнадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, 16 квітня 2010 р.* Харків: Оригінал, 2010. [електронний ресурс]. Режим доступу: https://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111
89. Косінова Г. До питання про ліквідацію автономії університетів в Росії у 1884 році (за матеріалами Харківського університету). *Наукові записки*

Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. Київ, 2008. С. 257-269.

90. Кравченко В. В., Посохов С. І., Наумов С. О., Куделко С. М., Зайцев Б. П. Харківський університет – рідному місту. Харків: НВЦ «СД», 2004. 200 с.
91. Красіков М. Краєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету (1861–1917 рр.). *Всеукраїнська краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю українського комітету краєзнавства: Тези доповідей. 28–29 червня 1995 р.* Харків: Вид-во ХДУ, 1995. С. 24–25.
92. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половиниXIX – початку XX ст. Житомир: Полісся, 2015. 464 с.
93. Куліш С. Традиції та новації у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету у XIX – на початку XX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 552 с.
94. Левицька Н. Законодавча політика царизму в галузі вищої гуманітарної освіти України (ІІ-а пол. XIX – поч. XX ст.). *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць.* Київ, 2012. Вип. 56 (1). С. 58-81.
95. Левицька Н. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: НУХТ, 2012 395 с.
96. Ляхович Е. С., Ревушкин А. С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. Томск: ТГУ, 1998. 577 с.
97. Малютина О. Отношение К. Д. Кавелина к студенческому движению 1861 г. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Збірник наукових праць.* Харків: Бізнес Інформ, 2000. С. 165-170.
98. Маркевич А. Двадцатипятилетие Новороссийского университета. Одесса: Экономическая типография Одесского вестника, 1890. 734 с.
99. Мельник І. Навчальний процес у повсякденному житті студентства України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 109-113.

100. Милюков П. Университеты в России. *Энциклопедический словарь / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.* Т. XXXIVa. Санкт-Петербург: Тип-я Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. С. 788-800.

101. Михальченко С. Довнар-Запольский: историк и общественний деятель. *Вопросы истории*. 1993. № 6. С. 162-169.

102. Мокляк В. Основні передумови становлення та розвитку автономії в університетах України (XIX – поч. XX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2017. № 7(1). С. 215-223.

103. Мокляк В. Погляди М. І. Пирогова на автономію університету. *Людина, природа, техніка у XXI столітті*: VI Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 листоп. 2016 р.): зб. матеріалів. Полтава: О. І. Кека., 2017. С. 43-44.

104. Мокляк В. Статут 1884 р.: перехід від університетської автономії до централізованого контролю. *Педагогічні науки.* 2017. № 69. С. 109-116.

105. Мокляк В. Університетський статут 1863 р.: компроміс між професорською корпорацією та владою чи упровадження реальної автономії. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки.* 2017. Вип. 159. С. 103-108.

106. Мокляк В. Утворення Міністерства народної освіти як одна з основних передумов виникнення автономії в університетах України (XIX – початок XX століття). *Актуальні проблеми розвитку сучасної науки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (18 трав. 2017 р.). Полтава: Шевченко Р. В., 2017. – С. 17-21.

107. Мошкович Г. Университетский устав 1884 г. и либеральная профессура 70-80-х гг. XIX в. *Научные труды Краснодарского пед. института. Ист. науки.* Краснодар, 1969. Вып. 103. С. 147-175.

108. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.

109. Наумов С. Харківська Українська студентська громада: організація, склад, ідеологія (1897–1904 рр. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* № 566. Історія. Вип. 34 Харків: НМЦ "СД", 2002. – С. 252-260.

110. Никонов П. Университеские реформы в России. *Вестник права*. 1901. № 10. С. 330-337.

111. Оноприєнко В. Павел Аполлонович Тутковский 1858–1930. Москва: Наука, 1987. 157 с.

112. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. Москва: Педагогика, 1991. 449 с.

113. Парфиенко А. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Харьков: НМЦ "СД", 2002. 114 с.

114. Петров Ф. Российские университеты в первой половине XIX века. Кн. 2. Становление системы университетского образования в России. Москва: Гос. Ист. музей, 1998. 471 с.

115. Петров Ф. Российские университеты в первой половине XIX века. Кн. 3. Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. Москва: Государственный Исторический Музей, 2000. 480 с.

116. Пилипенко О. Система освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст. *Київська старовина.* 2004. № 6. С. 31-40.

117. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1985. 496 с.

118. Половко І. Статути в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії

у XIX ст. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Одеса, 2009. Вип. 37. С. 371-380.

119. Попова Т. Институт приват-доцентства в университетах Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.). *Записки історичного факультету Одеського університету.* 1998. Вип. 7. С. 122-130.

120. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 275 с.

121. Посохов С. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.: міркування на тему автономії. *Дух і Літера.* 2008. № 19. С. 172-194.

122. Развитие научных сил в университетах под влиянием университетского самоуправления. *Киевский телеграф.* 1875. 25 мая.

122. а. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

122. б. Реєнт О. Історія України XIX–XX століть: роздуми та студії історика. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.

123. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1902. 840 с.

124. Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832-1884. Воспоминания и заметки. *Вестник Европы.* 1903. № 2. С. 635-650.

125. Степанович Е. Высшие специальные школы на Украине (конец XIX – начало XX в.). Киев: Наукова думка, 1991. 358 с.

126. Стоян Т. Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX ст. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 28 с.

127. Струкова Г. Вплив статуту 1884 р. на постановку навчального процесу в Харківському університеті. *Вісник Харківського національного університету.* 2001. № 526: Історія. Вип. 33. С. 240-248.

128. Таможська І. Законодавче забезпечення процесу ідготовки науково-педагогічних кадрів в університетах країни (друга половина XIX – початок XX століття). Пе*дагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* Запоріжжя, 2020. Вип. 69. Т. 1. С. 32-37.

129. Таможська І. Розширення змісту й напрямів підготовки науково-педагогічних кадрів у контексті чинних університетських реформ (1863–1883 рр.). *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки.* 2024. Вип. 215. С. 269-276.

130. Университет св. Владимира в царствование Императора Александра III: 1881–1894. Киев: Типография Имп. ун-та св. Владимира, 1900. 35 с.

131. Университеты и лицеи. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1868. Ч. 137. С. 12-54.

132. Усов С. Рачители университетского устава. *Вестник Европы.* 1873. № 3. С. 1-22.

133. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д.И. Багалея, И.П. Осипова. Харьков: Типография «Печатное дело», 1911. 282 с.

134. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России. Москва: Изд-во Тов-ва Вольфа, 1912. 134 с.

135. Халанский М. Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета (1805–1905). Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1908. 112 с.

136. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

137. Харьковский государственный университет. 1805-1980. Исторический очерк. Харьков: Вища школа, 1985. 223 с.

138. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1955. 384 с.

139. Чирскова И. Университеты в системе правительственной политики России второй половины XIX в. *Российские университеты в XVIII-XX веках.* Воронеж, 2000. Вып. 5. С. 65-84.

140. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. Киев: Наукова думка, 1991. 171 с.

141. Шульгин В. История университета Св. Владимира. Репринтное изд. Киев: Лыбидь, 2010. 230, XXXVI с.

142. Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи В. М. Перетц (1870–1935). Слово і час. 1995. № 1. С. 16-21.

143. Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки (до 125-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца). *Вісник НАН України*. 1995. № 1-2. С. 67-75.

144. Щетинина Г. Подготовка университетского устава 1884 г. *Научные доклады высшей школы. Ист. науки.* 1961. № 1. С. 44-56.

145. Щетинина Г. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть XIX в.). Москва: Наука, 1987. 237 с.

146. Щетинина Г. Университеты в России и устав 1884 года. Москва: Наука, 1976. 232 с.

147. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. Эймонтова. Москва: Наука, 1985. 345 с.

148. Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX в. Москва: Наука, 1993. 272 с.

149. Юбилейный акт Императорского Университета Св. Владимира 8 сентября 1884 г. / Под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1885. XX, 304 с.

150. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. проф. М.П.

Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков: типография «Печатное дело, 1908. 310 с.